

INTRODUCTIE | 1

Reflecteren op verhalen van innovatieve maatschappelijke initiatieven

REFLECTIE | 2

Voorbode van een natuur-inclusieve samenleving?

PORTRET DE LEVENDE TUIN | 11

Commercie en 'donkergroen' vinden elkaar

PORTRET INFRANATUUR | 14

Een groen-grijze hoofdstructuur

PORTRET VOEDSELBOSSEN | 19

Een rijke oogst

REFLECTIE | 22

Verbindende initiatieven hebben impact op de samenleving

PORTRET NIEUWE STEDELIJKE NATUUR | 28

Van kostenpost naar probleemoplosser

PORTRET CROWDFUNDING VOORNATUUR | 33

Zichtbare maatschappelijke betrokkenheid bij natuur

PORTRET SPORT EN NATUUR | 36

Een winnende combinatie

PORTRET BIOWALKING | 41

Wandelend spreekuur in de natuur rond Maashorst

REFLECTIE | 44

Impact vergroten door meer samenspel

PORTRET I4NATURE | 50

Natuur mag *fun* zijn!

PORTRET KENING FAN 'E GREIDE | 54

Een 'razende' groep burgers is opgestaan

PORTRET BODEMBOEREN | 58

Passie voor gezonde bodem slaat over op anderen

SLOT | 62

Advies van 4 opinieleiders: Laat je omarmen!

Literatuur | 64

Reflecteren op verhalen van innovatieve maatschappelijke initiatieven

Voor u ligt PIONIEREN 3, een magazine over de impact van innovatieve maatschappelijke initiatieven op een natuur-inclusieve samenleving. In de hoofdrol staan tien initiatieven die worden ondersteund vanuit de maatschappelijke vernieuwingsagenda Tweede Natuur van provincies en rijk. In deze initiatieven gaat natuur samen met allerlei maatschappelijke en economische activiteiten. Slimme natuurcombinaties van onderop dus. De vernieuwingsagenda Tweede Natuur wil de experimenteerimte voor deze initiatieven helpen vergroten en de innovatiekracht van de samenleving mobiliseren. Met als doel een samenleving waarin natuur een meer vanzelfsprekende plek heeft in het denken en doen van mensen en bedrijven. Een samenleving waarin natuur een tweede natuur wordt voor iedereen. Het idee daarbij is versterking van natuur door de samenleving en door de economie, én versterking van de samenleving en de economie door natuur. De maatschappelijke vernieuwingsagenda is een aantal jaar onderweg en nu rijst de vraag: wat is de betekenis en waarde van deze initiatieven, en wat is de rol van overheden daarin?

Verhalen opgehaald en reflectie

Om achter die betekenis en waarde te komen, hebben we in Rondetafelgesprekken de maatschappelijke initiatiefnemers zelf aan het woord gelaten en samen met betrokkenen en experts gereflecteerd op vragen over 'de impact'. Wat is de waarde-creatie van deze maatschappelijke initiatieven? Hoe passen deze pioniers en hun activiteiten in en dragen ze bij aan een grotere beweging in onze samenleving? Wat is het benodigde samenspel tussen partijen (inclusief de overheid!) om dit groter te maken? Hierbij was er aandacht voor

verschillende perspectieven op de maatschappelijke initiatieven en hun impact en heeft een gezamenlijke analyse plaatsgevonden.

Magazine

In dit magazine vindt u het verhaal van de tien initiatieven in de vorm van een portretartikel. Daarnaast kunt u drie 'reflectieartikelen' lezen, die zich richten op de grotere beweging waar de initiatieven in passen, op de impact van de initiatieven en op het nieuwe samenspel van overheden en maatschappelijke organisaties. We laten zien dat de tien maatschappelijke initiatieven heel goed aansluiten bij de veranderende tijdgeest. Op basis van hun ontwikkelingsfase en hun invloed op of medewerking van bestaande instituties, zien we dat de tien initiatieven vooral nog bijdragen aan de *take-off* fase van de transitie naar een natuur-inclusieve samenleving. Hun invloed is dus nog klein, maar begint te groeien. Dat is ook aannemelijk omdat de initiatieven duidelijk aanhaken bij grote en sterke bewegingen in de samenleving die steeds meer druk uitoefenen op de bestaande systemen. Die daardoor op sommige plekken langzaam meebewegen en zoeken naar nieuw samenspel om de impact van de initiatieven te vergroten. Tot slot komen vier opinieleiders in dit magazine aan het woord. Zij vertellen wat hun indruk is van de betekenis en innovatiekracht van de initiatieven voor de ambitie van een natuur-inclusieve samenleving, en benoemen een aantal lessen.

Voorbode van een natuur-inclusieve samenleving?

Het is prachtig dat er innovatieve initiatieven zijn die natuur verbinden met andere thema's. Maar kunnen we zeggen dat daarmee de beoogde maatschappelijke transitie naar een natuur-inclusieve samenleving gaande is? We onderzoeken deze vraag met behulp van de zogenaamde transitietheorie; die licht werpt op hoe transities werken. Hoe sluiten de initiatieven aan bij wat er breder leeft in de samenleving? En welke invloed hebben ze – al – op de bestaande structuren? Die invloed is nog klein, maar begint te groeien. Dat is ook aannemelijk omdat de initiatieven aanhaken bij grote sterke bewegingen in de samenleving die steeds meer druk uitoefenen op de systemen.

Volgens de transitietheorie (Rotmans, 2012; Van der Hoeven, 2010) zijn transities, zoals die naar een natuur-inclusieve samenleving, doorbraken; radicale veranderingen in maatschappelijke verhoudingen die lange tijd stabiel waren. Vanuit de wetenschap werpt vooral de systeemtheorie goed licht op hoe dit proces van 'doorbreken' verloopt. De systeemtheorie kijkt naar de wisselwer-

king tussen de maatschappelijke systemen (zoals gezondheidszorg, watermanagement, verkeer en vervoer) met hun omgeving. Verandert die omgeving? Dan moet het systeem op een gegeven ogenblik óók veranderen.

1. De transitietheorie in vogelvlucht

Maatschappelijke systemen zijn complexe systemen, en die veranderen meestal niet geleidelijk maar sprongsgewijs. Perioden van schijnbare stagnatie worden gevolgd door snelle veranderingen, die – achteraf beschouwd – zijn voorbereid in de stille periode. Geleidelijk neemt het tempo van de veranderingen weer af tot een nieuw evenwicht. Dit proces wordt vaak weergegeven met een S-curve (Rotmans, 2012). Die laat zien dat de aard en de snelheid van de veranderingen in elke fase verschillen:

- **Experimenteerfase**
Er is weinig zichtbare maatschappelijke verandering, maar er zijn wel veel experimenten.
- **Take-off fase**
Het veranderingsproces komt op gang, de structuur van het systeem begint te schuiven.
- **Acceleratiefase**
Er zijn zichtbare systeemveranderingen door een opeenhoping van veranderingen op uiteenlopende terreinen die op elkaar reageren. Er zijn collectieve leerprocessen en nieuwe routines verspreiden zich snel.
- **Stabilisatiefase**
De snelheid van de maatschappelijke verandering neemt af, er ontstaat een nieuw evenwicht.

Link met de onderstroom in de samenleving

Een transitie kan in gang worden gezet door ingrijpende gebeurtenissen, maar wordt nooit alléén door zulke gebeurtenissen bepaald. Als zulke gebeurtenissen fundamentele veranderingen in gang zetten, dan is er altijd al een maatschappelijke onderstroom waardoor deze veranderingen zijn voorbereid. Deze onderstroom bestaat uit veel onderling verbonden innovaties op uiteenlopende terreinen.

Vanwege de invloed van deze onderstroom op een transitie, is het van belang om een link te leggen tussen de tien innovatieve maatschappelijke initiatieven en bredere ontwikkelingen en trends in de samenleving. De transitietheorie kijkt naar drie niveaus van structurering: *landscape*, *regime* en *niche*. Deze niveaus bepalen in grote mate de dynamiek en stabiliteit van veranderingen; het zijn overigens geen hiërarchische schaalniveaus (Van Dam et al., 2016; Seyfang et al., 2010).

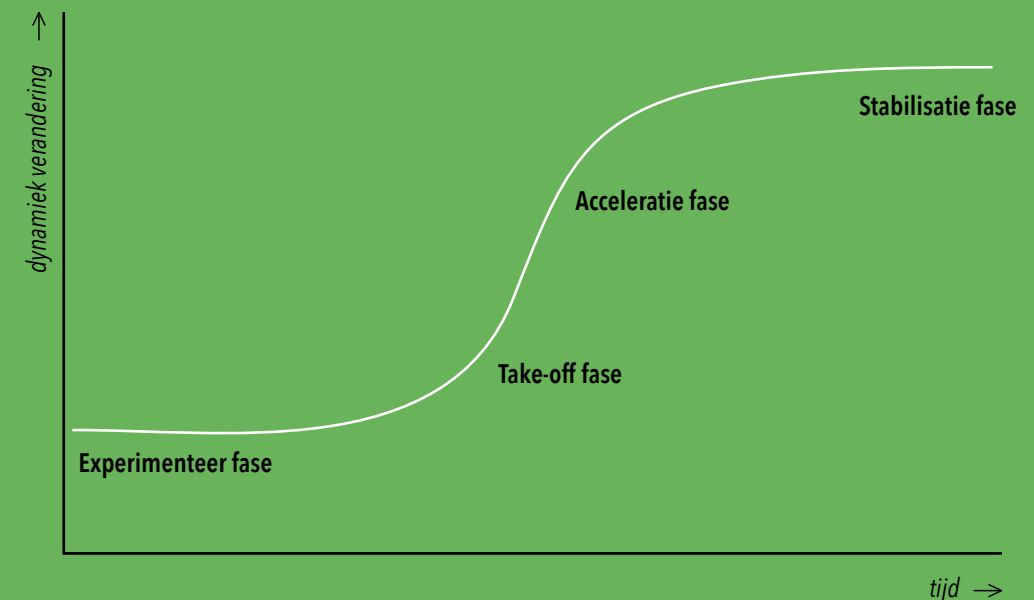
- Het niveau van *landscape* omvat de meest diepewortelde structuren in de samenleving. Denk aan de materiële infrastructuur, de demografie, macro-economie, de fysieke en natuurlijke leefomgeving en diepewortelde sociale waarden en culturele tradities (Rotmans et al., 2001; Poppe et al., 2009). Het *landscape* vormt een belangrijke structurerende context voor de tien maatschappelijke initiatieven, maar verandert slechts langzaam: de individuele initiatieven hebben

hier ook weinig invloed op. Het veranderende *landscape* heeft vaak wel een sterk stuwende invloed op maatschappelijke initiatieven en op bestaande systemen.

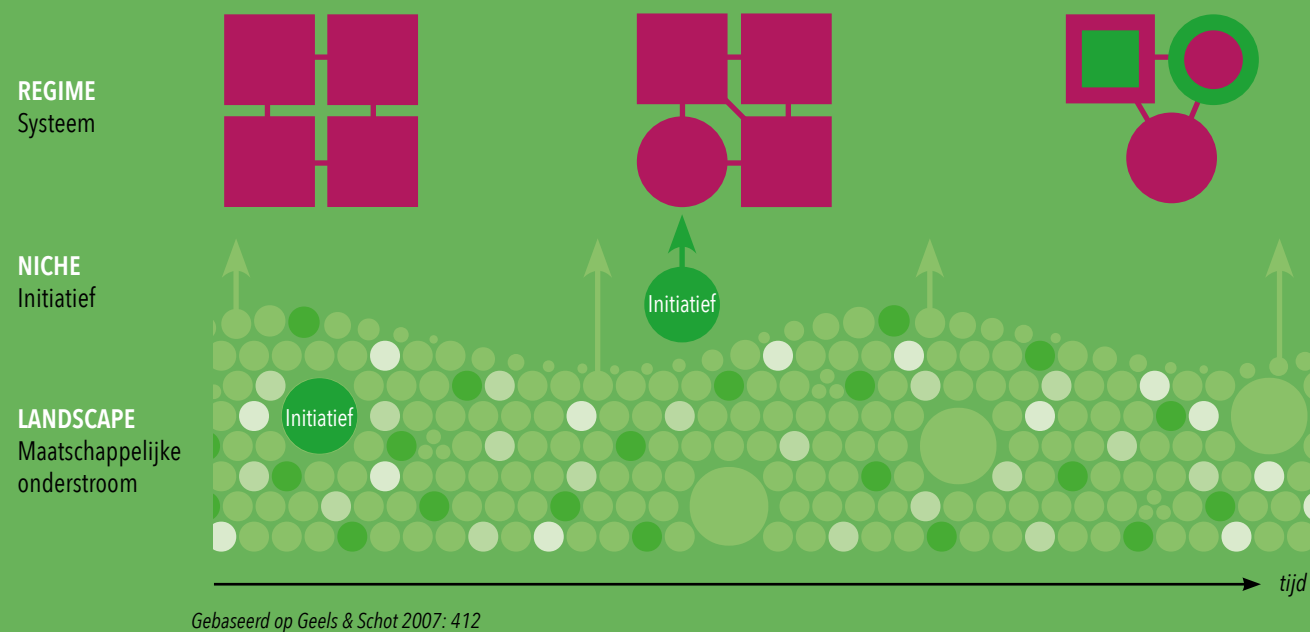
- Op het tweede structuurniveau, dat van het *regime*, worden regels, beleid, interesses en sociale normen gevormd (Poppe et al., 2009). Dit zijn de bestaande systemen. Hoewel die meestal als nogal vaststaand worden gezien, kan hier makkelijker dynamiek ontstaan en hebben maatschappelijke initiatieven hier een grotere mogelijke invloed op.
- Het laatste structuurniveau, het *niche*-niveau, betreft de minst verankerde structuren en is hiermee het meest dynamisch. Op dit niveau bevinden zich de individuele maatschappelijke initiatieven van innovatie (Rip en Kemp 1998; Loorbach 2010).

Doorbraak van veranderingen

Maatschappelijke transities treden op wanneer het *landscape* verandert en het *regime* nog vast blijft zitten in oude structuren. Veranderingen in niches die in overeenstemming zijn met het veranderende *landscape*, worden dan kansrijk. Ze kunnen uiteindelijk 'doorbreken' in het *regime*, en dan zal het *regime* moeten mee-veranderen. Dan wordt de *take-off* fase van een transitie bereikt. Deze wordt gekenmerkt door onzekerheid. De impulsen uit de niches staan dan nog op gespannen voet met het *regime*, maar kunnen daar wel in worden opgenomen. Blijken de veran-

Gebaseerd op Rotmans 2012: 257

deringen vanuit niches toch niet succesvol? Dan kan het *regime* terugvallen in de oude toestand. Zijn de *niches* wel succesvol? Dan reorganiseert het *regime* zich door hulpbronnen (kapitaal, kennis, bestuurlijk vermogen) ter beschikking te stellen aan de nieuwe werkwijzen (acceleratiefase). Daardoor neemt de stabiliteit van het systeem weer toe en treedt de stabilisatiefase in.

2. De maatschappelijke onderstroom

De tien maatschappelijke initiatieven passen bij grotere ontwikkelingen en bewegingen die we in de samenleving zien. Volgens veel betrokkenen sluiten de initiatieven heel goed aan bij de veranderende tijdsgeschiedenis. Zoals een partner van *De Levende Tuin* zegt: "De behoefte vanuit de samenleving en het momentum waren er, en die kans hebben we met z'n allen gegrepen." En de initiatiefnemer van *Infranatuur* zegt: "De *Green Deal* bleek een schot in de roos: het lijkt of alle grote partijen erop zaten te wachten."

"De behoefte vanuit de samenleving en het momentum waren er, en die kans hebben we met z'n allen gegrepen"

Maatschappelijke trends

De betrokkenen bij de initiatieven noemen met name de volgende maatschappelijke ontwikkelingen:

Groeiende aandacht voor gezondheid

Ten eerste de groeiende aandacht voor gezondheid en welbevinden in de samenleving en het idee dat natuur daaraan kan bijdragen. Dat zien we vooral terug in de initiatieven van *Biowalking*, *Sport en Natuur* en *De Levende Tuin*.

Aandacht voor grote maatschappelijke opgaven

Ten tweede de toenemende aandacht in de samenleving voor grote en nijpende maatschappelijke opgaven als klimaatverandering, de achteruitgang van natuur & milieu en het belang van duurzaamheid. Voorbeelden van initiatieven die daarop aanhaken zijn *De Levende Tuin*, *Kening fan 'e Greide* en *Nieuwe Stedelijke Natuur*. "Mensen zijn zich er steeds meer van bewust dat de biodiversiteit onder druk staat. Er wonen ook steeds meer mensen in de stad: meer dan 70% in 2050, is de prognose. Stadsbewoners ervaren steeds meer aan den lijve de problematiek van wateroverlast en hitte-eilanden." Ook het initiatief *Voedselbossen* haakt hierop aan. "Voedselbossen kunnen een belangrijke rol spelen bij klimaatmitigatie. De bossen leggen broeikasgassen vast in plaats van ze uit te stoten, terwijl de bosbodems als een spons het water kunnen vasthouden."

Toenemende zorgen over landbouw- en voedselsysteem

Ten derde de groeiende zorgen in de samenleving over het huidige landbouw- en voedselsysteem en de belangstelling voor gezond en duurzaam voedsel, het zoeken naar nieuwe

voedseltradities en kortere en inclusieve ketens. Het concept van *Voedselbossen* wil nieuwe aanknopingspunten bieden voor het oplossen van de systeemcrisis in de landbouw. En de film *Bodemboeren* sluit volgens betrokkenen bijvoorbeeld aan bij het groeiende – al dan niet intuïtieve – besef bij burgers en organisaties dat er iets niet klopt aan de huidige manier van voedselproductie. "Mensen beseffen dat wat voor hun eigen bodem geldt, ook geldt voor de landbouw op grote schaal."

Zelf meer verantwoordelijkheid willen nemen

Ten vierde zien we een sterke behoefte van mensen om zelf verantwoordelijkheid te nemen voor hun leefomgeving, zelf een steentje bij te dragen aan een betere wereld. Het initiatief *De Levende Tuin* bijvoorbeeld biedt concreet handelingsperspectief voor tuinbezitters: concrete handvatten om een steentje (of in dit geval liever een plantje) bij te dragen aan de grote problemen van klimaatverandering, natuur en milieu. Ook *Nieuwe Stedelijke Natuur* haakt bewust aan op deze ontwikkeling: "Burgers willen steeds meer dingen zelf doen. Groen in de buurt realiseren is voor hen een makkelijk aangrijpingspunt. Daar haakt dit initiatief ook op in, want ook burgers en buurtbewoners kunnen bij ons projecten aandragen". En het burgerinitiatief *Kening fan 'e Greide* is bij uitstek een voorbeeld van burgers die zelf initiatief en verantwoordelijkheid nemen.

"Burgers willen steeds meer dingen zelf doen. Groen in de buurt realiseren is voor hen een makkelijk aangrijpingspunt"

Maatschappelijk verantwoord ondernemen

Sommige initiatieven haken aan bij de tendens dat ook bedrijven zich steeds meer verantwoordelijk voelen en maatschappelijk verantwoord willen ondernemen. "Daar is natuur een wezenlijk onderdeel van, daar móet je in deze tijd wat mee." Volgens de initiatiefnemer van *Infranatuur* "waren infrabeheerders jarenlang alleen bezig met hun kerntaak, zorgen dat verkeer, gas, elektriciteit en cetera van A naar B komt. Nu dringt steeds meer het besef door dat ze dat doen in de context van het landschap. En dat ze daar ook een verantwoordelijkheid in hebben en willen nemen." Ook de buitensportbonden voelen dat ze verantwoordelijk zijn voor het landschap waarin zij werken en geven daaraan vorm in hun initiatief *Sport en Natuur*.

Accent op positief en samen

Tegelijkertijd zien we dat het nemen van eigen verantwoordelijkheid door burgers en bedrijven ook leuk, makkelijk en sociaal moet zijn. Het spreekt aan als het uitgaat van positieve energie,

van concreet iets doen samen en met elkaar iets moois neerzetten. Vooral jongeren spreekt dit aan, zoals bij het idee van festivals of evenementen met een *green legacy*. De initiatiefnemer van *14Nature* geeft aan dat hij de indruk heeft "dat het echt in de lucht hangt om iets positiefs maatschappij te willen doen. Kijk naar het succes van *10.000 hours* waarbij festivalbezoekers via vrijwilligerswerk, zoals voor natuurbeheer, hun toegangskaart verdienen. Het festival is het feest om die gezamenlijke 'maatschappelijke' prestatie goed te vieren. Positieve energie en concreet aan de slag: dat spreekt ook bedrijven aan." Maar ook het initiatief *Biowalking* is succesvol omdat het makkelijker en gezelliger is om samen te wandelen in de natuur en dan ook meteen zorgverlening te krijgen. Twee vliegen in één klap!

"Het hangt echt in de lucht om iets positiefs voor de maatschappij te doen"

Denken in commons

Ook de wereldwijde zoektocht naar een nieuwe economie, en de nieuwe interesse in *the commons* wordt door meerdere initiatieven genoemd als aanhakingspunt. In dit gedachtegoed werken gemeenschappen vanuit mechanismen als gezamenlijkheid, wederkerigheid en vertrouwen aan publieke waarden. Het initiatief *Voedselbossen* maar ook het initiatief *Kening fan 'e Greide* noemen expliciet de beweging van de commons als inspiratiebron.

Behoeft aan democratische vernieuwing

De meeste initiatieven laten ook de toenemende behoefte aan nieuwe, informele vormen van democratie zien. Dat burgers nieuwe manieren vinden om zeggenschap op te eisen. Zoals *Kening fan 'e Greide*, die aangeeft: "Het initiatief past in de zoektocht naar democratische vernieuwing die overal gaande is. Het landschap is van ons allemaal, mensen voelen zich daar eigenaar van, en willen erover meepraten en willen meedoen. Dat kan hier." En de initiatiefnemer van *Crowdfunding voor Natuur* zegt: "Ons platform past ook bij de roep om legitimiteit: als er 100 mensen via crowdfunding willen bijdragen aan een initiatief is dat misschien wel legitiemer om daar als overheid gemeenschapsgeld aan te besteden dan wanneer je een subsidieaanvraag van één persoon of een extern bureau honoreert, hoe goed zo'n verhaal ook in elkaar zit."

"Het initiatief past in de zoektocht naar democratische vernieuwing die overal gaande is"

Overkoepelende trend: verbinden en combineren

De overkoepelende trend waar de tien maatschappelijke initiatieven allemaal op aanhaken, is de verandering in mindset die in de hele samenleving zichtbaar is: het combineren, verbinden en integreren van verschillende functies en belangen. De tien initiatieven gaan alle uit van het combineren van natuur met andere maatschappelijke doelen. Hun insteek is combineren, integreren, verbinden en samenwerken en dat past heel goed in de tendens in onze samenleving als geheel. Het concept van *Voedselbossen* – dat streeft naar polycultuur – haakt nog het meest expliciet aan bij deze verandering van mindset.

Overkoepelend is de verandering in mindset om verschillende functies en belangen te verbinden en combineren

Deze tendens heeft te maken met de verschuiving van onderlinge competitie naar onderlinge versterking (Van der Heijden et al., 2016). De politiek, de markt en de dans van maatschappelijke organisaties om geld worden van oudsher vooral gekenmerkt door strijd, waarbij alle beschikbare middelen worden ingezet voor een enkel doel. Het alternatief is volgens Van der Heijden et al. (2016) dat elk middel wordt ingezet voor zoveel mogelijk doelen. Dit laatste is de essentie van de coöperatieve samenleving, waarin maatschappelijke initiatieven verschillende belangen proberen mee te koppelen. Voor bedrijven, overheden en maatschappelijke instellingen is dat vaak nog lastig omdat zij in hun traditionele manier van werken namelijk worden afgerekend op het maximaal behalen van een enkel doel. In hun strijd om dat doel te halen, staan zij onder druk om middelen zo snel en zo goedkoop mogelijk in te zetten. Bovendien is de betrokken persoon niet verantwoordelijk voor meer doelen. Hij kan zelfs in de problemen komen, omdat hij niet kan uitleggen waarom hij zich bemoeit met andere doelen en achterliggende belangen.

Veranderende tijdsgeest werkt ook door op bestaande systemen

Maar de maatschappelijke onderstroom is ook van invloed op de bestaande structuren waarmee we onze samenleving hebben ingericht. Sommige overheden zijn zich bijvoorbeeld heel bewust van de veranderende maatschappelijke context en laten een nieuwe werkwijze zien die daar beter op aansluit. Zoals de provincie Noord-Brabant die actief deelneemt aan het Districts of Creativity Network: "De maatschappelijke opgaven van de toekomst vragen om creatieve oplossingen. Of je nu kijkt vanuit het perspectief van de UN Sustainable Development Goals, opgaven op nationale schaal of uitdagingen die regionaal en

lokaal spelen: al deze vraagstukken vragen om antwoorden die over domeinen heen reiken, oplossingen die verbindingen maken tussen verschillende disciplines en niveaus, en uitkomsten waarbij maatschappelijke, ecologische en economische waarden samengaan." Binnen overheden en andere organisaties wordt steeds vaker de noodzaak gevoeld om minder in sectoren en hokjes te denken en werken, die juist de overstijgen en opgaven integraal te benaderen.

Maatschappelijke zorgen over nijpende en allesomvattende problematiek als klimaatverandering, milieuverontreiniging en crises in de voedselproductie hebben invloed op de kijk van overheden op mogelijke oplossingen, en hun rol en houding daarin. Een betrokkene bij het initiatief *Bodemboeren* zegt bijvoorbeeld: "Ook overheden beseffen steeds meer dat de maatschappelijke lasten van de reguliere landbouw steeds zwaarder drukken, en dat de staat van de bodem alarmerend begint te worden. Zeker de watersector wil daarin nu echt verandering zien. Beleidsmakers omarmen daarom het concept van 'natuurinclusieve landbouw' als breed toekomstperspectief. Ook andere grote spelers in grondgebruik, zoals de Federatie Particulier Grondbezit, agenderen het thema 'bodem'."

Ook binnen overheden wordt steeds meer de noodzaak gevoeld om minder in sectoren en hokjes te denken

3. Take-off naar een meer natuur-inclusieve samenleving

De tien initiatieven kunnen worden gezien als niches van verandering die bestaande systemen willen beïnvloeden. Maar de initiatieven bevinden zich in verschillende ontwikkelingsfasen en slagen in meer of mindere mate in het beïnvloeden van gevestigde partijen. Sommige initiatieven werken aan nieuwe ideeën en concepten door middel van experimenten, zoals *INature* en *Infranatuur*. Door de prille experimenten hebben deze initiatieven nog het meeste weg van de experimenteerfase van de transitietheorie. De meeste van de tien initiatieven hebben het streven dat door hen beproefde concepten door anderen in de samenleving worden opgepakt, of dat bestaande manieren van werken en organiseren veranderen om dit meer mogelijk te maken. Zoals *Nieuwe Stedelijke Natuur*, *Biowalking*, *Crowdfunding voor Natuur*, *Sport en Natuur*, *Bodemboeren* en *Voedselbossen*. Deze vaak nog jonge initiatieven hebben vooral aspecten van de *take-off* fase in zich, waarin het veranderingsproces langzaam op gang komt en de structuur van het systeem lijkt te gaan verande-

ren. Slechts twee initiatieven hebben al meer kenmerken van de acceleratiefase in zich: *De Levende Tuin* en *Kening fan 'e Greide*.

Als niches van verandering slagen de initiatieven meer of minder in het beïnvloeden van bestaande systemen

Deze initiatieven bestaan ook al langere tijd en hebben al voor meerdere activiteiten samengewerkt met overheden, bedrijven of andere grote of gevestigde partijen. Hier zien we voorzichtige systeemveranderingen door meerdere veranderingen op uiteenlopende terreinen. Zoals *Kening fan 'e Greide* die intensief samenwerkt met partijen uit de kunstwereld, het onderwijs, de Rabobank, het Wereld Natuur Fonds, Friesland Campina. Het initiatief heeft verder het Living Lab Natuurinclusieve Landbouw opgezet, dat door allerlei overheden wordt omarmd als nieuw toekomstperspectief voor de landbouw. Geen enkele van de tien initiatieven bevindt zich in de stabilisatiefase.

De tien initiatieven werken dus in meer of mindere mate samen met *regimespelers*. In een aantal van de initiatieven zijn *regimespelers* belangrijke partners of zelfs mede-initiatiefnemers. Zoals de buitensportbonden die trekker zijn van het initiatief *Sport en Natuur*, tuincentra bij *De Levende Tuin* en infrastructurele partijen bij *Infranatuur*. De gevestigde orde beweegt in deze gevallen dus mee waardoor er langzaam verandering komt in bestaande machtsstructuren. In andere gevallen zie je juist dat belangrijke *regimespelers* niet of nauwelijks meewerken of op een belangrijk moment niet meedoen. Zoals zorgverzekeraars die tot nu toe zeer terughoudend zijn in het vergoeden van preventieve zorg, waardoor kant-en-klare concepten als *Biowalking* niet opgeschaald dreigen te kunnen worden. Ook bij *Voedselbossen* zie je ondanks het grote maatschappelijke enthousiasme en de vele hectare voedselbos (ca. 100 ha) die er in samenwerking met bestaande instituties (SBB, gemeente, provincie) de laatste jaren bij zijn gekomen, dat het grote machtsblok van het voedselproductiesysteem niet of nauwelijks meebeweegt. En ook *Kening fan 'e Greide* ervaart dat ondanks alle positieve samenwerkingen en activiteiten, er feitelijk niet heel veel verandert. Hoewel er veel is bereikt qua bewustwording over het belang van biodiversiteit in de voedselproductie bij consumenten en producenten, blijven ze aanlopen tegen grote weerstand bij spelers uit het gevestigde landbouwsysteem.

Op basis van hun ontwikkelingsfase én hun invloed op of samenwerking met bestaande instituties, hebben we de tien initiatieven als volgt op de S-curve geplaatst. Dit laat zien dat de

tien initiatieven nog vooral bijdragen aan de *take-off* fase van de transitie naar een natuur-inclusieve samenleving. In onderstaand kader laten we echter zien dat de initiatieven kenmerken kunnen hebben van verschillende ontwikkelingsfasen en dat de betrokkenheid van *regimespelers* in ontwikkeling kan zijn.

Ontwikkelingsfase van de tien initiatieven en betrokkenheid van het *regime*

1. De Levende Tuin

Al meer dan drie jaar werken verschillende partijen samen onder het concept *De Levende Tuin*. "Dit levert heel veel verbinding op, met tuincentra, brancheorganisaties, adviesbureaus, natuurorganisaties, overheden – die blij zijn dat ze samen kunnen werken aan meer duurzaamheid. Door samen handvatten aan te reiken, in een begrijpelijke taal en met simpele stappen die iedere tuinbezitter kan zetten." Dit wordt ook al goed opgepakt, maar mag volgens de betrokkenen nog wel meer. Maar er is dus vrij veel interesse en betrokkenheid vanuit *regimespelers*, zowel bij overheden als marktpartijen.

2. Infranatuur

Bij *Infranatuur* is er onlangs een Greendeal gestart die drie jaar zal duren. "Natuurlijk weten alle partners dat we in 2018 nog maar aan het begin staan en dat het echte werk dan nog moet beginnen. Maar als we, door kennis te delen, voorbeeldprojecten neer te zetten en richtlijnen te formuleren, die cultuurverandering serieus een boost kunnen geven, dan zijn we dik tevreden. Als biodiversiteit een vanzelfsprekend onderdeel wordt van infrastructurele aanpassingen, dan kun je écht meters natuur gaan maken." Er is dus prille interesse en betrokkenheid vanuit *regimespelers*. Maar met grote potentie voor doorgroei naar de volgende fasen, omdat grote *regime*partijen actief participeren.

3. Voedselbossen

"*Ketelbroek*, het voedselbos bij Groesbeek, is echt een katalysator geweest. Door ter plekke te ervaren wat het verhaal inhoudt, worden mensen enthousiast en pakken het op andere plekken ook op. In Flevoland wordt momenteel gewerkt aan een voedselbos van tientallen hectares. We zijn heel benieuwd wat zo'n groot voorbeeld teweeg gaat brengen." Aan de andere kant noemen betrokkenen bij *Voedselbossen* de zeer sterke macht van het bestaande landbouwsysteem waar het initiatief moeilijk invloed op kan uitoefenen en waar ook nog weinig structurele verandering zichtbaar is.

4. Nieuwe Stedelijke Natuur

"1000 ha *Nieuwe Stedelijke Natuur* aanleggen is één ding, maar om het gedachtegoed daarachter breed te laten landen, daarvoor is echt een lange adem nodig. Maar al staat het initiatief nog in de kinderschoenen, het laat zien hoe dingen beginnen te schuiven; hoe het bedrijfsleven zich begint te roeren als het gaat om natuur en klimaat, hoe

nieuwe verbanden ontstaan tussen bedrijven, maatschappelijke organisaties en overheden, hoe gemeentes naar stedelijk groen kijken als probleemoplossers voor nijpende stedelijke problematiek. We zullen de komende jaren zien hoe die 'groene vlek' zich verder uitbreidt, zowel het netwerk van partners, als het netwerk van concrete stedelijke natuur". Toch uiten de initiatiefnemers ook hun zorgen over de stappen die gemeentes echt gaan zetten in de goede richting, de traditionele manier van werken blijft hardnekkig. We zien dus dat *regimespelers* soms wel meebewegen, maar dat zij vaak ook vasthouden aan oud denken, vooral gemeentes.

5. Crowdfunding voor Natuur

Crowdfunding voor Natuur bevindt zich in een prille fase. In de drie jaar dat het platform nu bestaat heeft het zo'n 25 initiatieven kunnen faciliteren. Echt hard loopt het nog niet. Een belangrijke versneller zou een verandering van de financiering van natuur door overheden kunnen zijn. De provincie Zuid-Holland experimenteert daar nu mee. Zij betaalt mee mits er al draagvlak en maatschappelijk geld voor het initiatief is gemobiliseerd. Maar het blijft nog lastig voor groene afdelingen van overheden om brede integrale initiatieven te co-financieren die niet puur op natuur zijn gericht. Er is dus wel medewerking vanuit het *regime* maar je ziet hen ook vasthouden aan oud sectoraal denken.

6. Sport en Natuur

Sport en Natuur is een aantal jaren bezig maar "we moeten vooral laten zien hoe verhoging van natuurkwaliteit en buitensport samen kunnen gaan, en bewijzen welke positieve effecten dat heeft op de samenleving. Daarvoor hebben we kleine projecten nodig, maar om echt impact te maken ook grote." Bij dit initiatief zijn grote partijen als de buitensportbonden enthousiaste trekker. Er is dus actieve betrokkenheid van bepaalde *regimespelers*, maar nog weinig animo vanuit overheden en de zorgsector.

7. Biowalking

Over de positieve effecten van *Biowalking* zijn alle betrokkenen het roerend eens. Toch is de toekomst van het concept wankel, want er heeft zich nog geen partij gemeld die het *Biowalking*-aanbod wil verzorgen als de provinciale subsidie wegvalt. IVN is de voor de hand liggende partij: ze hebben nu ervaring met het concept én het landelijke netwerk om *Biowalking* overal in Nederland aan te bieden. In Limburg en Zuid-Holland zijn al biowalks gestart vanuit IVN. Maar wie

betaalt straks het werk van het IVN? "Zorgverzekeraars zijn tot nu toe zeer terughoudend in het vergoeden van preventieve zorg." Er is dus enerzijds interesse en betrokkenheid vanuit *regime* (overheden), anderzijds werkt een belangrijke speler vanuit het *regime* niet mee (zorgverzekeraars).

8. I4Nature

Ideën, animo en kansen zijn er meer dan genoeg bij *I4Nature*, maar de stap om het concreet te maken en alle ideeën tot uitvoering te brengen is nog een lastige. "Overheden en natuurorganisaties geven allemaal aan te willen vernieuwen en innoveren, maar het vertrouwen dat daar vervolgens bij hoort ontbreekt vaak. Zij schrikken er op het laatste moment vaak voor terug om een festival toe te staan, want wat als het fout gaat, als er toch schade aan de natuur optreedt? Ze kiezen dan liever voor veilig." Het initiatief *I4Nature* zou graag het vertrouwen krijgen om het uit te proberen en dat, mocht er iets misgaan, ze kunnen laten zien dat het dan goed opgelost wordt. Er is interesse maar ook vasthouden aan oude werkwijze vanuit het *regime* (overheden).

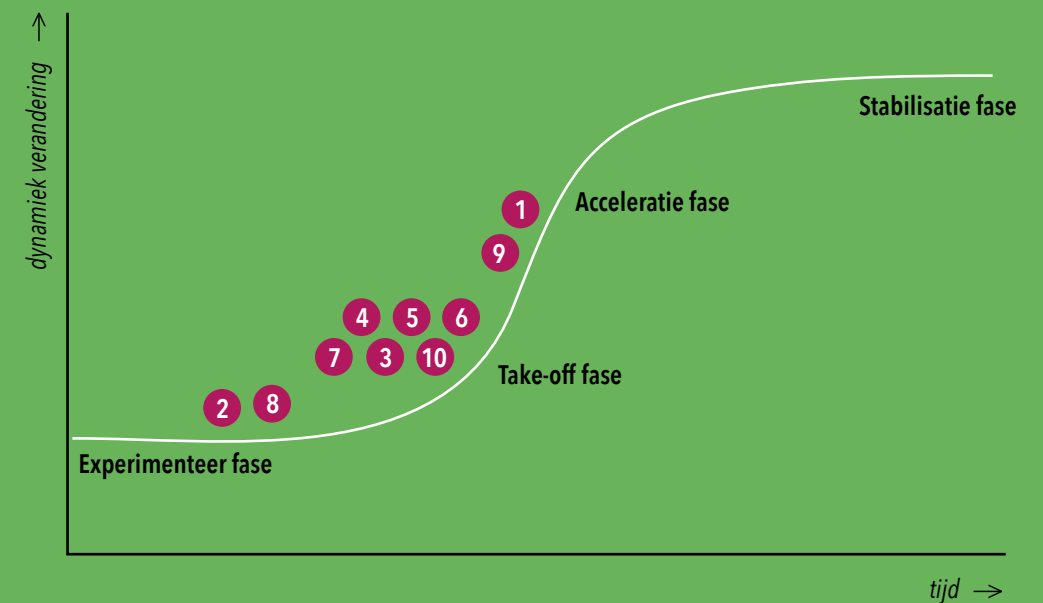
9. Kening fan 'e Greide

Sinds de oprichting van het burgerinitiatief *Kening fan 'e Greide* in 2012 is er veel gebeurd. "Wij creëren met onze activiteiten de 'humus', waarop overal bloemen kunnen gaan groeien. Wij proberen spin-off te creëren in diverse werkvelden die annex zijn met het Nederlandse weidelandschap. Er is veel bereikt in zes jaar *Kening fan 'e Greide*, maar één ding

doet zeer: het aantal weidevogels neemt nog steeds af. Het doel van meer bewustwording is geslaagd, maar we zijn nog niet in staat geweest de achteruitgang van de weidevogel te stoppen." Ondanks dat met belangrijke *regimespelers* als WNF, Friesland Campina en Rabobank pilots zijn gedaan om te kijken hoe melkveebedrijven hun bedrijfsvoering kunnen aanpassen zodat dat de weidevogelstand positief wordt beïnvloed, ervaren sommige betrokkenen dat er op systeemniveau te weinig verandert. Sterker nog, ze ervaren dat het landbouwbeleid en de landbouwsector de doelen van het initiatief tegenwerken.

10. Bodemboeren

De film *Bodemboeren* is sinds een paar jaar vooral een kapstok voor het nieuw verhaal over het belang van een gezonde bodem binnen de voedselproductie, die best wat discussie aanzwengelt in de landbouwsector. "Maar naast het toenemende aantal kritische en bewuste consumenten is er een nog veel dominantere beweging, namelijk die van money driven praktijken. De bodem komt steeds meer in bezit van partijen die vooral kijken naar het aantal euro's dat ze ermee verdienen, zoals verzekeringsmaatschappijen. Ook bij de overheid is het behoorlijk lastig om binnen te komen met gezonde-bodemverhalen bij cruciale diensten zoals het Rijksvastgoedbedrijf." Dus naast een aantal welwillende *regimespelers* zoals de Federatie Particulier Grondbezit en overheden die het concept 'natuurinclusieve landbouw' ondersteunen, is er ook nog veel weerstand vanuit het *regime*.

INTIATIEF #1: DE LEVENDE TUIN

Commercie en 'donkergroen' vinden elkaar

Sla de Libelle of Telegraaf er maar op open: de 'trendtuinen' voor dit seizoen zijn groen! Aantrekkelijk voor vogels en andere dieren, met planten die vlinders trekken of fijnstof vangen en met ruimte voor water en eetbaar materiaal. Het laat zien dat het 'borrelt' in de maatschappij als het gaat om groen. Maar het is óók het succes van de campagne *De Levende Tuin*; de paraplu waaronder brancheorganisaties, tuincentra en hoveniers succesvol zijn gaan samenwerken met overheden en natuur- en milieurorganisaties. Het gezamenlijke doel: particulieren ertoe bewegen hun tuin groener in te richten.

Tuincentra worden kennis- en belevingscentra

In 2014 organiseerde Brenda Horstra van Tuinbranche Nederland, een van de trekkers van de campagne, samen met de Vlinderstichting 'de dag van de vlinder' in tuincentra. "Wij wilden graag dat de tuincentra kennis- en belevingscentra zouden worden op het gebied van groen en duurzaamheid", zegt ze. Er volgde een 'maand van de vlinder' en in samenwerking met andere natuurorganisaties ook een 'maand van de vogel' en een 'maand van de bij'.

"We zien medewerkers opbloeien en hún verhaal vertellen – dus niet bedacht door de marketingafdeling"

Egbert Roozen van de VHG, branchevereniging voor ondernemers in het groen, en Nico Wissing en Lodewijk Hoekstra van *NL Greenlabel*, een onderneming voor duurzaamheidskeurmerken voor buitenproducten, hadden elkaar al eerder gevonden in de *Green Deal Levende Duurzame Buitenruimtes*. In dat kader ontwikkelden zij, vanuit het reeds bestaande concept *De Levende Tuin*, praktische tools voor overheden en hoveniers, en wilden met dat concept meer verbinding zoeken met de maatschappij. Bovendien namen zij het initiatief tot het zogenoemde Manifest *De Levende Tuin* en benaderden hiervoor allerlei potentiële samenwerkingspartners, waaronder *Tuinbranche Nederland*, *Vlinderstichting*, *Vogelbescherming*, *Vereniging Stadswerk Nederland* en de *Nederlandse Vereniging van Tuin- & Landschapsarchitectuur (NVTL)*. "En dat kwam heel goed uit," vertelt Brenda Horstra, "*De Levende Tuin* bood ons een kapstok. We stelden wel de voorwaarde: de tuincentra moeten mee willen doen én -denken. Want daarmee kunnen we het écht breder trekken. Het grote voordeel was dat we hier in feite al mee bezig waren: de concrete uitwerking om de tuincentra te interesseren hadden we al!" Alle tuincentrumketens wilden graag meedoen. "Daarna kwam

Amsterdam Rainproof met de vraag of wij ook het thema Water in de tuin een plaats wilden geven. Ook dit thema valt onder *De Levende Tuin*. En dat bood weer allerlei nieuwe aanknopingspunten, want ook water is een groot thema waar veel overheden mee bezig zijn."

"Voor ons is De Levende Tuin een kapstok voor 'storytelling' over groen in plaats van stenen; in ons magazine, in het tv-programma 'Groene Handen', maar ook op de winkelvloer"

Kapstok voor storytelling en kennisoverdracht

Verbinding en samenwerking, daar gaat *De Levende Tuin* over. En de tuincentra zijn blij met die samenwerking. "We hebben het concept *De Levende Tuin* ondergebracht op één fysiek punt in onze winkels, waar we vertellen over biodiversiteit, bodemleven, vogels, enzovoort", zegt Intratuin-directeur Peter Paul Kleinbussink. "Voor ons is *De Levende Tuin* een kapstok voor 'storytelling' over groen in plaats van stenen; in ons magazine, in het tv-programma *Groene Handen*, maar ook op de winkelvloer. En het mooie is dat het ook echt het verhaal van de medewerkers zelf wordt. Want al onze ondernemers hebben een groene achtergrond en een passie voor groen. Al die tuinen die voor het gemak versteend zijn, vinden ze eigenlijk helemaal niet leuk. We zien medewerkers opbloeien en hun verhaal vertellen – dus niet bedacht door de marketing-afdeling."

De natuurorganisaties, zoals de Vlinderstichting en de Vogelbescherming, hebben de tuincentra enorm geholpen met hun kennis", benadrukt Peter Paul Kleinbussink. "Want als tuincentrum heb je goede bedoelingen, maar weet je soms niet genoeg en raad je net het verkeerde plantje aan." "Terwijl wij via de tuincentra juist weer heel veel mensen kunnen bereiken met onze kennis en boodschap", zegt Titia Wolterbeek van de Vlinderstichting. "Als natuurorganisaties hebben we zo een heel mooi platform gekregen."

"Maar vooral bijzonder is de uitstekende samenwerking tussen commerciële en niet-commerciële partijen, die eerder veel meer tegenover elkaar stonden"

Tuincentra en natuurorganisaties vinden elkaar

In juli 2014 werd het Manifest *De Levende Tuin* officieel ondertekend door overheden, natuurorganisaties en brancheorganisaties. Een concretisering van alle verbindingen die werden gelegd, een pers- en lintjesmoment én een vliegwieltje om nog meer samenwerking tot stand te brengen. Want als overheid en politiek zich ermee gaan bemoeien krijgt het extra belang. Maar vooral bijzonder is de uitstekende samenwerking tussen commerciële en niet-commerciële partijen, die eerder veel meer tegenover elkaar stonden. Dit past bij de ontwikkeling in de samenleving waarbij natuur breder wordt opgevat en gedragen. Zo werd *Tuinbranche Nederland* bijvoorbeeld gevraagd om mee te denken over de Rijksnatuurvisie, zegt Brenda Horstra, "Die rol werd eerder geclaimd door de natuurorganisaties. De overheid zag: met alleen het Natuur Netwerk en alleen de 'donkergroene' organisaties komen we er niet. We hebben ook burgers en andere partijen uit de samenleving nodig. Dat was een soort kantelpunt." Ook de samenwerking tussen Intratuin en Vlinderstichting was eerder niet zo vanzelfsprekend: het eerste treffen van Peter Paul Kleinbussink en Titia Wolterbeek was naar aanleiding van een actie van Greenpeace waarin Intratuin werd weggezet als 'gifcentrum'. Peter Paul Kleinbussink besloot het gesprek aan te gaan met de natuur- en milieuorganisaties. Het werd de aanleiding om een nieuwe route uit te zetten naar meer samenwerking voor verduurzaming – ook dat kwam heel mooi samen in *De Levende Tuin*.

Samenleving draagt zelf bij

De Levende Tuin sluit aan bij een gevoel in de samenleving: meer aandacht voor gezondheid, welbevinden, groen, biologisch en lokaal. Maar ook bij de zorgen over de bijen die achteruitgaan en klimaatverandering. Het past bij de zoektocht naar verduurzaming die overal in de samenleving zichtbaar is. Het past ook in de ontwikkeling dat mensen steeds meer zelf willen doen en zelf verantwoordelijkheid willen nemen voor hun leefomgeving; de verschuiving naar de participatiesamenleving. Het biedt handelingsperspectief voor mensen die iets willen bijdragen: concrete handvatten om een steentje (of in dit geval liever een plantje) bij te dragen aan de grote problemen van klimaatverandering, natuur en milieu. In de woorden van Titia Wolterbeek: "De behoefte vanuit de samenleving en het momentum waren er, en die kans hebben we met zijn allen gegrepen." *De Levende Tuin* werkt hard aan brede communicatie, via een Facebookpagina met 23.000 volgers bijvoorbeeld, of de landelijke open dag van hoveniers van de VHG en een optreden in *Koffietijd* en een nieuw tv-programma van tv-tuinman Lodewijk Hoekstra (medeoprichter van *NL Greenlabel*) en met Intratuin als sponsor. Tuinbranche Nederland ontwikkelt samen met VHG trendtuinen, die alle elementen van een levende tuin bevatten en breed verspreid worden. Zo

beïnvloed je de algemene opinie en smaak. "Mensen gaan anders denken en kopen", ziet Peter Paul Kleinbussink. "Nog niet massaal, maar je voelt dat er een onderlaag is van mensen die geïnteresseerd raken."

Brug naar de burger via nieuwe ingangen

Ook overheden willen graag aanhaken, omdat het de brug naar de burger slaat. Laurens van Miltenburg van de gemeente Nieuwegein bijvoorbeeld zou graag een concrete pilot willen opstarten rond particuliere tuinen. Vooral op het gebied van water, maar dat zou best breder kunnen worden. Ook Annemieke Hoogeveen van het ministerie van I&M volgt *De Levende Tuin* met belangstelling. "Wij hebben vanuit het ministerie een Agenda Wateroverlast. Uiteindelijk willen we ook die burger met een tuin bereiken, en dat is lastig. Want we kunnen de boodschap de wereld in gooien van 'u moet allemaal uw tuin vergroenen', maar mensen hebben ook producten nodig, goede voorbeelden, concreet advies. Een beweging als deze helpt ons daar enorm bij. Vanuit een ander perspectief weliswaar, dat van bijen, natuur, groen, maar dat is allemaal óók heel goed voor het probleem van wateroverlast. En via commerciële tuincentra, een heel andere ingang. Wij zien de tuincentra en hoveniers echt als *touchpoints* in de samenleving om die burgers te bereiken."

"Een beweging als deze helpt ons daar enorm bij"

Meer kansen

Het concept van *De Levende Tuin* biedt ook kansen om aan te sluiten bij de trend van zelfbeheer van de groene openbare ruimte en groene burgerinitiatieven. Met de *Green Deal Levende Duurzame Buitenruimtes* waar *De Levende Tuin* deel van uitmaakt, kwam namelijk ook de relatie met de openbare buitenruimte in beeld. "Daar ligt een mooie rol voor de overheid", denkt Egbert Roozen. "Groen verbindt enorm, het is een sympathiek thema waar iedereen vóór is. Maar overheden zouden wel wat meer de urgentie kunnen agenderen." Natuurlijk liggen er dan knelpunten op de loer, want er is geen pasklare aanpak die voor elke lokale situatie kan worden ingezet. Lokaal maatwerk en bewonersinitiatief, dat blijft een spanningsveld. Bovendien moeten tuincentra de ambitie vanuit zichzelf mee dragen, aldus Egbert Roozen. "Ze vinden dit zélf belangrijk en vertellen hun eigen verhaal." "Waarbij we wel alle belang hebben bij kennis en kennisdeling van natuurorganisaties", vult Peter Paul Kleinbussink aan. "Want we moeten natuurlijk wel steeds iets nieuws vertellen om onze klanten te blijven activeren."

Ondersteuning en kennis

Kortom: overheden zouden kunnen werken aan de bewustwording van burgers om zelf een rol te spelen bij het inrichten van gezonde, groene en klimaatbestendige tuinen, door op de achtergrond te blijven ondersteunen, agenderen, kennis helpen delen, daarover zijn alle betrokkenen bij *De Levende Tuin* het eens. Brenda Horstra doet een concrete oproep: "Natuurorganisaties als de Vlinderstichting hebben veel kennis en krijgen op deze manier een groot podium. Dat is mooi, maar het houdt ook in dat ze een grote rol en grote vragen krijgen, die hun draagkracht als vrijwilligersorganisatie te boven gaan. Ondersteun ze dan ook met voldoende budget om die belangrijke rol in te vullen!"

De potentie is hoog, de ambities ook. Alle betrokkenen zijn stuk voor stuk trots op *De Levende Tuin*. "Je creëert een betere wereld", zegt Brenda Horstra. "Dit levert zó veel verbinding op, met tuincentra, brancheorganisaties, adviesbureaus, natuurorganisaties, overheden – die blij zijn dat ze samen kunnen werken aan meer duurzaamheid. Door samen handvatten aan te reiken, in een begrijpelijke taal en met simpele stappen die iedere tuinbezoeker kan zetten. Je wordt er blij van!"

INITIATIEF #2: INFRANATUUR

Een groen-grijze hoofdstructuur

"*Infranatuur*: het is zo'n idee dat je krijgt onder de douche", vertelt Albert Vliegenthart van de Vlinderstichting. "Dromend en denkend over het verbinden van natuur aan andere maatschappelijke functies dacht ik: wat als je de 'grijze hoofdstructuur' van wegen, spoorlijnen, gas- en hoogspanningslijnen, dijken en waterwegen, met een ander, natuurlijk beheer zou kunnen inrichten als een *Tweede Natuur* netwerk – dat vroeger de ecologische hoofdstructuur heette?" Dat was het begin van de *Green Deal Infranatuur*.

Groene hectares, maar vooral groen gedachtegoed

In 2015 werd de *Green Deal Infranatuur* ondertekend door een aantal overheden, adviesbureaus, De Vlinderstichting, maar ook door de grote infrabeheerders – Rijkswaterstaat voor de waterwegen en dijken, TenneT voor hoogspanningsleidingen, ProRail voor het spoorwegennet, GasUnie voor gasleidingen. Albert Vliegenthart liet er destijds geen gras over groeien en klopte aan bij de ministeries van I&M en EZ en legde contact met de grote infrabeheerders. En de ambities zijn hoog. Niet direct in termen van kilometers of hectares, dat is niet de kern van waar het om gaat. "Al is natuurlijk wel waardevolle spin-off", zegt Albert Vliegenthart. "Het is prachtig dat er al zo veel gebeurt – bij Vitens bijvoorbeeld, die zijn waterwingebieden onder de loep neemt op natuurpotentie. Of bij gemeentes, die bezig zijn met waterkwaliteit en natuurlijke grachten, oevers- en bermprojecten, noem maar op. Dat willen we ook heel graag faciliteren, met een herkenbaar beeldmerk, een mooie website, onze kennis en ervaring, maar het is niet waar deze *Green Deal* zélf over gaat. De grootste winstpakker van de *Green Deal Infranatuur* is dat de grote infrabeheerders bezig zijn om hun gedachtegoed om te vormen. Als het lukt om in drie jaar tijd een serieus begin te maken met die cultuurverandering, van directie tot en met beheerders, én met handvatten, dan ben ik blij!"

"Als het lukt om in drie jaar tijd een serieus begin te maken met die cultuurverandering, van directie tot en met beheerders, én met handvatten, dan ben ik blij!"

Foto: ProRail

PORTRET

Niemand is tegen natuur

De pilot van *Green Deal*-partner TenneT op een paar 380 kV-stations laat zien dat het zo kan werken. "Ze moesten wel even wennen, de groenbeheerders van TenneT", vertelt Albert Vliegthart. Pas nog zat hij met ze op de trekker. "Zo'n station, een terrein van een paar hectare, oogt als een golfbaan", vertelt hij, "vier keer per jaar strak gemaaid en de gifspuit eroverheen, want zo doen ze dat sinds jaar en dag bij TenneT." Maar met een ander beheer kunnen die tientallen stations een serieuze bijdrage leveren aan natuurwaarden, als stapstenen voor meer biodiversiteit. "Aan het einde van de dag kwamen die beheerders zelf met allerlei goede ideeën voor een ander beheer om biodiversiteit te bevorderen", lacht Albert Vliegthart. Als de pilot meer natuurwaarde oplevert wil TenneT onderzoeken of dat beheer op alle stations kan worden toegepast, en dat zijn serieuze hectares. Dat heeft als gevolg dat het ook een plek krijgt in het overall omgevingsmanagement van TenneT. Er zijn ook de tracés onder hoogspanningskabels binnen de bebouwde kom, of in natuurgebieden. Daar is TenneT zelf geen grondeigenaar, maar wel medeverantwoordelijk. Daar voelen ze ook de weerstand uit de samenleving tegen grote ingrepen in het landschap of de eigen woonomgeving, hun verantwoordelijkheid daarin, én hoe die wens om verantwoordelijkheid te nemen botst met regels en procedures. Het helpt dan om natuurwaarde en biodiversiteit in te kunnen zetten als een gezamenlijk doel, op verschillende niveaus, want niemand is tegen natuur. Daar wil deze *Green Deal* bij helpen."

"Ik ben ervan overtuigd dat natuur waarde heeft, maar we willen die baten graag inzichtelijk maken, bijvoorbeeld door onderzoek te doen naar de geluiddempende werking van natuurlijke begroeiing"

Besparing

Onder de paraplu van de *Green Deal* opereren vier werkgroepen, die zich allemaal met een deelaspect bezighouden. De werkgroep omgevingsmanagement zet, samen met netwerkpartners, een soort protocol op hoe biodiversiteit een plaats kan krijgen in de werkwijze van het bedrijf. Een goed voorbeeld is de verbreding van de A12 en A27, waarbij Rijkswaterstaat de natuuropgave heeft meegenomen in de aanbesteding. Albert Vliegthart: "Het mooie is dat de aannemende partij met oplossingen moest komen om behalve meer asfalt ook meer natuur te realiseren. Zo werd de strook die in eerste instantie moest worden aangelegd om verkeerhinder tijdens het bouwproces te vermijden, na af-

loop ingericht als groene verbindingstrook voor natuur. Op die manier wordt het dus ook weer iets van een andere partij."

"Als je kunt laten zien dat ecologisch beheer, wat voor meer structuur en doorworteling zorgt, ook het dijkonderhoud met een paar jaar kan uitstellen, dan scheelt dat serieus in de kosten"

Een tweede werkgroep houdt zich bezig met businessmodellen. "Ik ben ervan overtuigd dat natuur waarde heeft," zegt Vliegthart, "maar we willen die baten graag inzichtelijk maken, bijvoorbeeld door onderzoek te doen naar de geluiddempende werking van natuurlijke begroeiing. We zijn nu bezig met een pilot met dijken. Als je kunt laten zien dat ecologisch beheer, wat voor meer structuur en doorworteling zorgt, ook het dijkonderhoud met een paar jaar kan uitstellen, dan scheelt dat serieus in de kosten. Als dat beheer voor alle waterschappen de norm wordt zet dat letterlijk zoden aan de dijk en winnen we een grote oppervlakte aan natuur!"

Een schot in de roos

Infranatuur, het idee intrigeert. De *Green Deal* bleek dan ook een schot in de roos: het lijkt of alle grote partijen erop zaten te wachten. Zoals de ministeries van EZ en I&M, en toen die meededen kostte het vervolgens weinig moeite om de grote infrabeheerders om de tafel te krijgen. "Elke partij is zoekende naar hoe hij meer maatschappelijk verantwoord kan ondernemen", zegt Albert Vliegthart. "Daar is natuur een wezenlijk onderdeel van, daar móet je in deze tijd wat mee. De ambitieniveaus verschillen weliswaar, van 'we spreken ons uit dat biodiversiteit belangrijk is' tot het concreet verwezenlijken van projecten. Maar waren infrabeheerders jarenlang alleen bezig met hun kerntaak, zorgen dat verkeer, gas, elektriciteit et cetera van A naar B komt, nu dringt steeds meer het besef door dat ze dat doen in het landschap. En dat ze daar ook een verantwoordelijkheid in hebben en willen nemen."

Biodiversiteit als gemeenschappelijk belang

Zoals TenneT, die wat wil met de roep vanuit de maatschappij om de impact van hoogspanningsmasten op het landschap te verkleinen. ProRail bijvoorbeeld voelt zich verantwoordelijk voor de spoorbermen, maar worstelt ook met de vraag hoe. "Dat is het aantrekkelijke van meedoen met deze *Green Deal*", zegt Albert Vliegthart, "het kunnen delen van kennis en ervaringen. Zo heeft ProRail andere *Green Deal*-partners, Rijkswaterstaat

en waterschappen, uitgenodigd met de vraag: vertel eens hoe jullie jullie terreinen natuurlijk beheren? Hoe kunnen we een visie formuleren, beheerpakketten opstellen en misschien op bepaalde plekken soortgericht gaan beheren? Dat ze zich zo openstellen vind ik fantastisch!" Een partij als GasUnie heeft ook een sterk belang. Als zij een leiding moeten vervangen heeft dat veel impact op de omgeving. "Dan staat de halve goegemeente te protesteren", zegt Albert Vliegthart. "Als je een goed verhaal hebt: 'we gaan óók betere natuur realiseren', dan heb je in ieder geval een zachtaardiger gesprek. Zo zou het misschien ook kunnen werken bij wegverbredingen."

"Dat is het aantrekkelijke van meedoen met deze Green Deal, het kunnen delen van kennis en ervaringen"

Te veel interesse

Albert Vliegthart heeft meer moeite moeten doen om mogelijke partners aan de *Green Deal* af te houden dan om ze te betrekken. "Ik had wel 150 partijen kunnen laten aansluiten", zegt hij. "Alle provincies hebben interesse; alle waterschappen willen aanhaken. Maar we willen ze niet allemaal, voor je het weet zit je aan tafel bij het IPO of de Unie van Waterschappen en we willen juist dat provincies en waterschappen zélf aan de slag gaan." Slagkracht en focus bewaren, daar ging het hem om. "We hebben dus wél een workshop speciaal voor provincies georganiseerd, én met veel succes." – Albert Vliegthart glundert als hij erover vertelt. Ik weet, uit mijn ervaring als partner van de *Green Deal Tijdelijke natuur*, dat je echt beleid kunt veranderen. Daar gaat het mij om. Voor het maken van afspraken, of om samen iets te gaan doen, daar is geen *Green Deal* voor nodig."

Verboden woord

De gewenste cultuurverandering is aan de gang, maar er is hogerop ook dringend een beleidsverandering nodig. Biodiversiteit valt namelijk buiten de kerntaken van de infrabeheerders. "Als ze opeens belastinggeld gaan besteden aan biodiversiteit, dus buiten hun kerntaken om, kunnen ze een draai om de oren krijgen van toezichhouder ACM", legt Albert Vliegthart uit. "Dat is in wezen raar, als je bedenkt dat ACM verbonden is met het ministerie van EZ dat biodiversiteit juist hoog in het vaandel heeft! Daar botsen dus intern de belangen en de kaders. Een belangrijk onderdeel van deze *Green Deal* is dan ook om, met EZ en ACM aan boord, te kijken waar de rek zit om een maatschappelijk belang als biodiversiteit in te bedden." Al moest dat in de tekst van de *Green Deal* allemaal iets meer politiek correct verwoord worden, merkt hij fijntjes op. "Het woord 'kerntaken' was taboe. Het kostte niet veel tijd om de grote directeurs ertoe te bewe-

gen de deal te tekenen, maar wel twee jaar om de afspraken met juristen samen te formuleren."

"Het kostte niet veel tijd om de grote directeurs ertoe te bewegen de deal te tekenen, maar wel twee jaar om de afspraken met juristen samen te formuleren"

De *Green Deal* duurt drie jaar. "Natuurlijk weten alle partners dat we in 2018 nog maar aan het begin staan en dat het echte werk dan nog moet beginnen", zegt Vliegthart. "Maar als we, door kennis te delen, voorbeeldprojecten neer te zetten en richtlijnen te formuleren, die cultuurverandering serieus een boost kunnen geven, dan zijn we dik tevreden. Als biodiversiteit een vanzelfsprekend onderdeel wordt van infrastructurele aanpassingen, dán kun je écht meters natuur gaan maken. En dan hebben we het over een serieuze ondersteuning van het Natuur Netwerk."

INTIATIEF #3: VOEDSELBOSSEN

Een rijke oogst

Zeven jaar geleden stond de mais nog manshoog op het perceel van Wouter van Eck. Inmiddels zou zijn grond in Groesbeek zonder meer hoog scoren als natuurgebied vanwege de vele zangvogels, insecten en andere dieren die er leven. Toch hebben we het over een landbouwperceel waar Van Eck allerlei gewassen verbouwt: Ketelbroek, een inspirerende maatstaf voor voedselbossen in Nederland.

Het begon als de geëscaleerde hobby van een idealist, vertelt Wouter van Eck. In 2009 kocht hij, samen met zijn kompaan Pieter Jansen, een maisakker van 2,5 hectare. In de jaren erna legde hij daar een voedselbos aan op basis van geraffineerd eigen ontwerp, geïnspireerd op vormen van *agroforestry* die hij in Oost-Afrika had onderzocht. De belangstelling bleek overweldigend: rondleidingen, cursussen, advies bij nieuwe initiatieven, Wouter geeft het tegenwoordig allemaal.

“Boer? Ja, want we hebben het hier namelijk over landbouw, niet over een bos waar eetbare soorten in staan”

Natuur en landbouw in één

“In de afgelopen paar jaar hebben meer dan 4500 mensen het perceel bezocht”, zegt Wouter van Eck. “Welke boer kan dat nou zeggen?” Boer? Ja, want we hebben het hier namelijk over landbouw, niet over een bos waar eetbare soorten in staan, benadrukt Van Eck. “Een voedselbos heeft weliswaar de structuur van een natuurlijk bos, met zeven tot negen meerjarige lagen, maar het is een uitgekiend ontworpen agrarisch systeem. Waaruit op termijn het hele jaar door kan worden geoogst: fruit, noten en zaden, groenten, wortels en knollen, paddenstoelen, bloemenhoning, noem maar op. In dezelfde moeite door ‘levert’ het ook hoogwaardige natuur en een aantrekkelijk landschap. Natuur en landbouw in één.”

Alternatief verdienmodel

Elders in de wereld bestaan voedselbossen al veel langer, maar vooral in gematigde omstandigheden is er is weinig praktijkervaring. De verwachtingen over de potentiële opbrengsten zijn echter hoog en goed te onderbouwen. Het zou best eens een serieus alternatief verdienmodel voor de landbouw kunnen zijn. Voedselbossen vragen maar weinig onderhoud en beheer. Er

hoeft niet geploegd, gezaaid, gewied of bemest te worden en er is geen gewasbescherming nodig. Na de eerste jaren van aanleg bestaat het werk vooral uit het oogsten. “Welke boer droomt er niet van om, na een jaar of vijf investeren, te gaan rentenieren omdat hij alleen nog maar hoeft te oogsten?”, grapt Wouter van Eck. Nog afgezien van kwantiteit kun je allerlei nicheproducten produceren met een hoge marktwaarde, zoals pecannoten of bosbessen.

“Je creëert lokale inclusieve ketens in een markt die nu nog door grote wereldspelers wordt gedomineerd”

Er zijn nog veel meer baten van voedselbossen. “Zelf geplukte producten uit een voedselbos in de nabije omgeving, korter en duurzamer kan een voedselketen bijna niet”, zegt Roos Nijpels van *Both Ends*, die jarenlange ervaring heeft met het opzetten van productieve en inclusieve landbouwsystemen in Azië, en veel weet van de systeemverandering in ketens en geldstromen die daarvoor nodig is. Maar ook bij productie op grotere schaal, zoals in het voedselbos *Eemvallei-Zuid* dat bij Almere wordt ontwikkeld, kan de verwerking, afzet en recycling op lokaal of regionaal niveau plaatsvinden. “Je creëert lokale inclusieve ketens in een markt die nu nog door grote wereldspelers wordt gedomineerd”, zegt ze.

Zinvol grondgebruik in en rond steden

Huib Sneep is initiatiefnemer van een voedselbos in Vlaardingen-West. Behalve baten in de vorm van voedsel, natuur en landschap ziet hij nog andere opbrengsten. “Het kan vrijwel overal. Ook in de stad, aan de stadsranden, in de recreatiegebieden om de steden. Een voedselbos hoeft niet altijd als agrarisch gebruik te worden bestemd, dus ook qua bestemmingsplan is het overal mogelijk”. Een voedselbos kan prima samengaan met recreatiefuncties, ziet ook Wouter van Eck. “Al vraagt een voedselbos met recreatie als belangrijke drager natuurlijk wel om een heel ander ontwerp dan een voedselbos waar een boer zijn of haar inkomen uit moet halen.”

Bij de aanleg en het beheer van het Vlaardingse voedselbos betreft Huib Sneep met zijn team uitdrukkelijk ook inwoners uit de omgeving. Want voedselbossen in stedelijk gebied lenen zich perfect voor zelfbeheer van openbaar groen. “Ook willen we uitdrukkelijk de basisscholen betrekken”, vertelt hij. “Ons concrete doel is dat alle basisschoolklassen in deze regio ieder jaar het voedselbos bezoeken zodat de kinderen het met eigen ogen zien groeien en ontwikkelen. Dat is des te belangrijker nu de gemeentes Rotterdam, Schiedam en Vlaardingen hun traditionele rol in natuureducatie afstoten.”

De lat ligt hoog

Het concept *voedselbos* spreekt velen aan, zo blijkt. Daarvan zijn er inmiddels zo’n vijftien in Nederland. Daar komt ook het grootschalige voedselbos *Eemvallei-Zuid* bij Almere bij, waar Fransjan de Waard, aanjager van duurzame landbouwprojecten, nauw bij betrokken is. Dit project, onderdeel van het provinciale programma *Nieuwe Natuur*, was de directe aanleiding om de Stichting Voedselbosbouw Nederland op te richten: een mooie markering waarmee de beweging een serieuze uitstraling kreeg. Fransjan de Waard verbaast zich nog wel over de snelheid waarmee het gaat. “Als je tot een paar jaar geleden een hint in de richting gaf van permacultuur of *forest gardens*, werd je voor gek verklaard.” Er zijn overigens veel meer voedselbossen als je de definitie breder trekt dan de vrij strikte criteria die de Stichting Voedselbosbouw hanteert, maar de initiatiefnemers hechten grote waarde aan de kwaliteit. “Het is hip, het is booming en de *Green Deal Voedselbossen* die we voorbereiden zou extra statuut gaan geven. Overal willen mensen, bedrijfjes of organisaties ermee aan de slag”, zegt Roos Nijpels. “Dat is fantastisch, maar als wij de lat niet hoog leggen, krijg je verwatering. Dan zijn drie appelbomen ook al een voedselbos. En dan krijg je nooit al die meerwaarden die het model juist zo’n potentieel geven.”

“Als je tot een paar jaar geleden een hint in de richting gaf van permacultuur of forest gardens, werd je voor gek verklaard”

Aanknopingspunten voor grote kwesties en trends

De overweldigende interesse voor voedselbossen is niet moeilijk te verklaren. Het concept haakt aan bij een verandering van *mindset* die in de hele samenleving zichtbaar is: het opnieuw combineren en integreren van functies en belangen. Niet alleen in de landbouw, maar ook binnen overheid en andere organisaties wordt steeds vaker de noodzaak gevoeld om minder in sectoren en hokjes te denken en werken. Het idee om van een monocultuur naar een polycultuur over te gaan, is daarom niet alleen binnen de landbouw een verrijkend concept, maar ook voor de culturele *mindset* in de samenleving als geheel. Het concept past ook bij de wereldwijde zoektocht naar een nieuwe economie, en de nieuwe interesse in *the commons*. Voedselbossen bieden verder aanknopingspunten voor grote kwesties van deze tijd, zoals de systeemcrisis in de landbouw, de achteruitgang van natuur en biodiversiteit, de eindigheid van natuurlijke hulpbronnen en klimaatverandering. Ze kunnen namelijk een belangrijke rol spelen bij klimaatmitigatie, legt Wouter van Eck uit: “De bossen leggen broeikasgassen vast in plaats van ze uit

te stoten, terwijl de bosbodems als een spons het water kunnen vasthouden.” Ze passen ook naadloos bij de belangstelling voor gezond en duurzaam voedsel, het zoeken naar nieuwe voedseltradities, kortere en inclusieve ketens. “Kijk alleen eens naar de vernieuwing in de gastronomische wereld, in de richting van een ‘botanische gastronomie’”, zegt Wouter van Eck. “Ik lever producten aan een restaurant in Nijmegen, waar de chefkok echt begeistert is geraakt om puur op basis van mijn producten menu’s te maken. Mijn kastanjabomen gaan straks steeds meer opbrengst geven en zullen dat tientallen jaren volhouden – de chefkok experimenteert nu met die kastanjes als zetmeelcomponent, als vervanging van de aardappels en tarwe die de gangbare landbouw levert. En dat is een brede en wereldwijde trend: sla er de horecavakbladen maar op na.”

Systeemverandering

Voedselbossen en verwante productievormen hebben potentie, maar om die waar te maken is een grote systeemverandering nodig, op veel niveaus. De pioniers krijgen onderweg in beeld waar de kaders van het huidige systeem beperkend zijn. De *Green Deal Voedselbossen* heeft onder meer als doel om juridische knelpunten weg te nemen. “Wettelijk doen we iets dat niet voorzien was: landbouw en natuur op één kavel”, zegt Fransjan de Waard. “Bomen en struiken passen niet zomaar binnen de wettelijke perken voor voedselproductie, terwijl de regels voor bos- en natuurterreinen weer allerlei eetbare soorten uitsluiten die het juist goed doen in voedselbossen.” “Zowel natuur als landbouw worden zwaar gesubsidieerd, maar beiden zijn vooralsnog op iets heel anders gericht”, vult Wouter van Eck aan. “En ik zie nu alweer op tegen het jaarlijkse invullen van de formulieren van RVO. Ik ben een landbouwbedrijf, maar met voedsel en natuur op één kavel – en dan ook nog in polycultuur – pas ik in geen enkel hokje.” Jan Jansen van het programmateam *Tweede Natuur* bij EZ herkent dit. “We hebben intern nog veel werk te doen. Want waarom zou dit geen serieus alternatief kunnen zijn voor de vergroening van het GLB?”

“Wettelijk doen we iets dat niet voorzien was: landbouw en natuur op één kavel”

Ook het samenspel van overheden met initiatiefnemers verloopt soms nog stroef, merkt Huib Sneep. “Het heeft een jaar geduurd voordat het recreatieschap een juridische vorm had gevonden waarbinnen ze ons de grond om niet in beheer konden geven, terwijl ze ermee in hun maag zaten! Ook zie ik wantrouwen bij overheden, of burgers zo’n voedselbos wel op de langere termijn kunnen continueren en of ze wel goed omgaan met de openbare toegankelijkheid.” Overigens zijn er genoeg overhe-

den te noemen die zich proactief opstellen. Huib Sneep praat met waardering over de rol van de provincie Zuid-Holland, en er zijn gemeentes die aan de weg timmeren, zoals Nijmegen en Leeuwarden.

Onderzoek blijft achter

Een ander doel van de *Green Deal* is gericht op het ontwikkelen van (praktijk)kennis. In het reguliere onderzoek past het namelijk amper, stellen Wouter van Eck en Fransjan de Waard. “Wageningen UR bijvoorbeeld is verkokerd in vakgebieden en zit vrij vast in meerjarige onderzoeksprogramma’s, vaak gefinancierd door partijen die baat hebben bij het gangbare systeem”, zegt Wouter van Eck. “We zien vooral veel belangstelling bij studenten”, zegt Fransjan de Waard. “Zo sijpelt het gedachtegoed toch door naar de universiteiten en de agrarische opleidingen, die vanwege die vraag gaan zoeken naar manieren om het in hun curriculum op te nemen. Ik hoop dat met de *Green Deal* de koplopers uit de praktijk ruimte krijgen om te laten zien dat het werkt”, besluit hij. “Dan kunnen we vroeg of laat ook verder met universiteiten in gesprek om het breder op te pakken.”

“Ketelbroek is echt een katalysator geweest. Door ter plekke te ervaren wat het verhaal inhoudt, worden mensen enthousiast en pakken het op”

Het lichtje gaat branden

Van onderop laten zien dat het werkt, dat is de manier waarop systemen veranderen. In Nijmegen bijvoorbeeld, waar de wethouder Ketelbroek bezocht en zo enthousiast raakte dat zij actief inwoners uitnodigde om ook iets dergelijks in de stad te gaan aanleggen, vertelt Wouter van Eck. Huib Sneep herkent het altijd: “dat moment dat er een lichtje aangaat. Nooit in een zaaltje trouwens, maar altijd als ze met hun voeten in het voedselbos staan.” Wouter van Eck ziet dat ook: “Ketelbroek is echt een katalysator geweest. Door ter plekke te ervaren wat het verhaal inhoudt, worden mensen enthousiast en pakken het op. In Flevoland gaat het over een voedselbos van tientallen hectares. We zijn heel benieuwd wat zo’n groot voorbeeld teweeg gaat brengen.”

Verbindende initiatieven hebben impact op de samenleving

De tien initiatieven zijn als geen ander in staat om nieuwe verbindingen te leggen. Dat is mooi, maar wat is hun impact op de samenleving? Hoe dragen ze bij aan de transitie richting een natuur-inclusieve samenleving? Reflectie laat zien dat de initiatieven op allerlei manieren natuur vermaatschappelijken: door verrassende natuurcombinaties hebben de initiatieven een groot bereik, dragen ze zowel praktisch als fundamenteel bij aan dat natuur dicht bij mensen en bedrijven komt te staan en creëren ze meerdere maatschappelijke waarden. Natuur raakt daarmee breder verankerd in onze samenleving.

1. Innovatieve natuurcombinaties

De tien maatschappelijke initiatieven combineren natuur op vernieuwende wijze met andere maatschappelijke doelen en functies. Het initiatief *Infranatuur* bijvoorbeeld onderzoekt hoe biodiversiteit als volwaardig onderdeel kan worden meegenomen bij aanleg en beheer van infrastructuur. Door biodiversiteit te koppelen aan de 'grijze' hoofdstructuur van wegen, spoorlijnen, gas- en hoogspanningslijnen, dijken en waterwegen ontstaat in potentie een tweede Natuurnetwerk. Het initiatief *Biowalking*, waarbij mensen met gezondheidsproblemen die weinig bewegen en weinig buiten komen gaan wandelen onder begeleiding van een natuurgids en een zorgverlener, verbindt natuur met gezondheid. Ook de andere initiatieven combineren natuur met andere maatschappelijke functies en doelen, zoals recreatie, leefbaarheid, sport, festivals, infrastructuur, landbouw, kunst, cultuur, etc.

2. Groter bereik

Door het verbinden en integreren van verschillende doelen en belangen zorgen de initiatieven ervoor dat natuur een groter en breder bereik krijgt. En dat natuur op een meer diverse manier onderdeel uitmaakt van onze samenleving.

'Unusual suspects'

Waar natuur lange tijd louter een aangelegenheid was van overheid en natuur- en landschapsorganisaties, zijn er nu juist veel nieuwe partijen en partners bij de initiatieven betrokken. Het initiatief *Crowdfunding voor Natuur* is daarvan een mooi voorbeeld, omdat dit initiatief door middel van gezamenlijke financiering streeft naar meerdere particuliere eigenaren voor natuurprojecten. Maar ook bij het initiatief *De Levende Tuin* zijn nieuwe partijen betrokken, hierbij zijn de Vlinderstichting, tuincentra, hoveniers en brancheorganisaties aangesloten. Andere voorbeelden van nieuwe spelers zijn de buitensportbonden in *Sport en Natuur*, de infrabeheerders in *Infranatuur*, jongeren en festivalorganisatoren in *14Nature* en 'stedelingen' in *Nieuwe Stedelijke Natuur*. Er is dus een verschuiving ingezet van 'usual suspects' naar 'unusual suspects' en ook zijn er verschuivingen in de combinatie van partners en eigenaren merkbaar: de 'usual suspects' en 'unusual suspects' trekken samen op. Het (gevoeld) eigenaarschap voor natuur wordt daarmee door meer en nieuwe partijen gedeeld.

Deze nieuwe partijen omarmen natuur en dragen het ook uit en dat is mooi omdat deze partijen een groot bereik hebben. Denk aan de grote ledenaantallen van buitensportbonden, de vele tuinbezitters die consument zijn bij tuincentra, de moeilijk bereikbare jongeren die wel naar festivals gaan en de vele bewonersinitiatieven voor leefbaarheid in buurten die crowdfunding-platforms al steunen.

Door het verbinden en integreren van verschillende doelen en belangen zorgen de initiatieven ervoor dat natuur een groter en breder bereik krijgt

Bredere opvatting en houding ten aanzien van natuur

Dat natuur lange tijd het domein is geweest van een klein aantal partijen, heeft gevolgen gehad voor hoe er over natuur werd gedacht. Waar lange tijd een technocratische opvatting heerste, zie je nu een toenemende vermaatschappelijking in de opvattingen over natuur. Het PBL (2012)¹ spreekt bijvoorbeeld over vitale, beleefbare, functionele en inpasbare natuur. Vitale natuur zet in op herstel en behoud van biodiversiteit, bij beleefbare natuur ligt de nadruk op natuur als mooie en prettige leefomgeving, functionele natuur gaat uit van het nut van natuur voor de mens uitgedrukt in diensten en producten en inpasbare natuur gaat over het gebruik van natuur voor (het mee koppelen van) recreatiedoelen of andere economische activiteiten.

De tien maatschappelijke initiatieven hanteren meerdere opvattingen over natuur tegelijkertijd. Zij vatten natuur ruim op: meestal in termen van beleefbare, functionele, en inpasbare natuur, maar ze hebben vaak ook de wens om bij te dragen aan vitale natuur. Zo zet de Hippische sportbond die aangesloten is bij *Sport en Natuur* meer in op beleefbare natuur in hun pilots, terwijl andere pilots die gekoppeld zijn aan dit initiatief inzetten op vitale natuur door verhoging van biodiversiteit. *Kening fan 'e Greide* richt zich met hun streven naar meer weidevogels op vitale natuur en op beleefbare natuur als ze het hebben over de identiteit van het landschap. Het initiatief *Bodemboeren* draagt met hun ideeën over landbouw en een gezonde, toekomstbestendige bodem bij aan vitale en functionele natuur.

¹ Planbureau voor de Leefomgeving (2012). Natuurerkenning 2010-2040. Visies op de ontwikkeling van natuur en landschap.

Behalve dat er ruimte is voor meerdere beelden over natuur, is er in de initiatieven ook een andere houding merkbaar ten aanzien van natuur. Natuur is niet alleen een serieuze aangelegenheid, maar mag ook 'leuk' zijn. Bij een initiatief als *INature* die inzet op festivals en jongeren is 'fun' belangrijk in hoe natuur gezien en benaderd wordt, maar ook bij *Sport en Natuur* en *De Levende Tuin* speelt dit.

Omdat de initiatieven een meer gevarieerde groep gebruikers en eigenaren activeren, en omdat zij natuur veel diverser en breder opvatten en benaderen, hebben de initiatieven een veel groter en breder bereik in de samenleving dan het traditionele natuurbeleid en haar traditionele institutionele en maatschappelijke partners.

3. Praktische én fundamentele bijdrage

Praktische handvatten en nieuwe concepten

Naast dat de meeste initiatieven fysieke natuur of groen opleveren, hebben ze vaak in zich dat mensen en organisaties concreet met natuur aan de slag kunnen of natuur concreet kunnen beleven. De initiatieven leveren op deze wijze een praktische bijdrage aan een natuur-inclusieve samenleving. Zo levert *De Levende Tuin* producten en diensten voor tuinbezitters om hun tuinen te vergroenen, biedt *Nieuwe Stedelijke Natuur* via een menukaart concrete hulp aan deelnemers om nieuwe natuur in de stad te ontwikkelen en kan via een pilot van *Sport en Natuur* worden deelgenomen aan activiteiten van de Plastic Soup Foundation.

Naast dat de meeste initiatieven fysieke natuur of groen opleveren, hebben ze vaak in zich dat mensen en organisaties concreet met natuur aan de slag kunnen of natuur concreet kunnen beleven

Daarnaast resulteren sommige initiatieven in een kant en klaar concept voor nieuwe functiecombinaties die zo op een andere plek uitgerold kunnen worden. Bij *Voedselbossen* hebben ze al meermaals ondervonden dat door een bezoek aan het voedselbos Ketelbroek mensen overtuigd raken van het innovatieve concept voor een alternatief productiesysteem en er vervolgens ook op andere plekken mee aan de slag gaan. In Flevoland komt er nu een voedselbos op grotere schaal en ook in de gemeente Nij-

megen zijn er plannen. En hetzelfde geldt voor het concept van *Biowalking*, dat wordt gezien als een slimme functiecombinatie van groen (natuur) en wit (zorg), dat zich uitermate goed leent om op meer plekken opgepakt te worden. De mogelijkheden van 'uitrollen' van een vernieuwend concept in de samenleving gelden ook voor de groen-grijze hoofdstructuur van *Infranatuur*. En ook *Crowdfunding voorNatuur* laat een innovatief verdienmodel zien dat op vele plekken kan worden toegepast.

Andere mindset in de samenleving

Verder zwengelen veel van de initiatieven de maatschappelijke discussie aan en beïnvloeden daarmee via de publieke opinie ook de politieke- en beleidsagenda. Ze vervullen een rol in maatschappelijke discussies doordat ze inspirerende alternatieven bieden. De film *Bodemboeren* bijvoorbeeld draagt op inspirerende wijze het verhaal uit hoe er aan een gezonde bodem gewerkt kan worden, en na afloop van de voorstellingen wordt het gesprek aangegaan met boeren, burgers en beleidsmakers. Ook het Voedselbos Ketelbroek en haar vele excursies functioneert als inspiratiebron.

De initiatieven leveren daarmee een grote bijdrage aan de verandering in mindset en vormen zo een voedingsbodem voor verandering

De initiatieven zijn namelijk meestal niet alleen gericht op het realiseren van fysieke natuur (hectare natuur en dergelijke), maar allereerst op het vormen van nieuw gedachtegoed en cultuurverandering. De initiatieven leveren daarmee een grote bijdrage aan de verandering in mindset en vormen zo een voedingsbodem voor verandering. Het initiatief *Voedselbossen* heeft expliciet de bedoeling om de mindset te veranderen over hoe wij als samenleving onze voedselproductie inrichten: dat landbouw en natuur hier samen kunnen gaan. Dat voedsel ook geproduceerd kan worden in een polycultuur in plaats van een monocultuur. *De Levende Tuin* en *Kening fan 'e Greide* richten zich op de mindset van consumenten en het grote publiek over dat het vanzelfsprekend is dat je je tuin groen inricht en dat je het weidevogellandschap steunt omdat dat onlosmakelijk verbonden is met de streekidentiteit. Maar het kan ook gaan om de mindset bij leidinggevenden van grote (commerciële) organisaties, zoals infrabeheerders als TenneT en Prorail die betrokken zijn bij *Infranatuur* en die als grootgrondbezitters het vanzelfsprekend gaan vinden dat zij ook verantwoordelijkheid zijn voor biodiversiteit. Het idee van *Infranatuur* is dat als deze grote

infrastructurele partijen zich het gedachtegoed eigen maken, de hectares natuur vervolgens wel komen. Zo'n initiatief heeft daarmee dus potentieel veel impact in termen van het realiseren van fysieke natuur. Ook *Nieuwe Stedelijke Natuur* werkt vooral aan de bewustwording en internalisering bij stedelijke organisaties dat natuur in de stad echt bijdraagt aan biodiversiteit. En dat voor het realiseren van een gezonde en leefbare stad, natuur een integraal onderdeel is van de planvorming.

4. Meervoudige maatschappelijke waarden

Doordat de tien initiatieven natuur combineren met andere maatschappelijke doelen en functies, realiseren ze waarden in de breedte: ze creëren *ecologische, economische, sociale, gezondheids-, welzijn en leefbaarheids-, culturele en democratische* waarden. Daarnaast realiseren ze waarden op verschillende niveaus van concreetheid. Zo wordt er door de praktische tools en concrete pilots waarde gecreëerd op het niveau van 'doen' en door het beïnvloeden van de publieke opinie op het niveau van 'denken'. Met invloed op de culturele mindset creëren ze waarde in de diepere lagen van *bewustzijn, betekenisgeving en identiteit* van mensen en hun omgeving.

Natuur meer vanzelfsprekend in denken en doen van mensen en bedrijven

Doordat de initiatieven op meervoudige wijze (in de breedte en de diepte) maatschappelijke waarde creëren, zorgen de initiatieven ervoor dat natuur belangrijker wordt in de hoofden en in het handelen van mensen, organisaties en bedrijven. Natuur krijgt hierdoor een verbindende, meer integrale en 'vermaatschappelijke' vorm. Dit is precies waar de vernieuwingsagenda Tweede Natuur aan beoogt bij te dragen.

Maatschappelijke initiatieven	Functiecombinatie	Nieuwe partners, eigenaren en gebruikers	Fysieke bijdrage	Praktisch: concrete handvatten of nieuw concept	Fundamenteel: Bewustwording, andere mindset
1 De Levende Tuin is een samenwerking tussen branche-organisaties, tuincentra, hoveniers, overheden en natuur- en milieuorganisaties die tools ontwikkelen om burgers/particulieren ertoe te bewegen hun tuin groener in te richten.	Natuur en wonen, water, klimaat	Hoveniers, tuincentra, tuinbranche, tuinbezitters / consumenten	Vergroenen van tuinen	Producten en diensten voor tuinbezitters.	Bewustwording dat groene tuin vanzelfsprekend is, en je zo zelf kunt bijdragen aan verbetering leefklimaat.
2 Infranatuur beoogt biodiversiteit te koppelen aan aanleg en beheer van de 'grijze' hoofdstructuur van wegen, spoorlijnen, gas- en hoogspanningslijnen, dijken en waterwegen.	Natuur en infrastructuur	Infrabeheerders, zoals ProRail, TenneT, Rijkswaterstaat, GasUnie, waterschappen	Hectares natuur (in potentie)	Nieuw concept voor integreren natuur in infrastructurele kerntaken.	Bewustwording dat natuur vanzelfsprekend onderdeel is van de verantwoordelijkheid van (groot)grondbezitters.
3 Voedselbossen is een concept voor een uitgekiend ontworpen agrarisch productiesysteem waaruit op termijn het hele jaar kan worden geoogst en dat tegelijkertijd hoge biodiversiteit en een aantrekkelijk landschap oplevert.	Natuur en landbouw, water en klimaat	Agrariërs, bewoners, consumenten	Hectares voedselbos	Nieuw concept voor alternatief voedselproductiesysteem.	Bewustwording dat natuur, landbouw en een aantrekkelijk landschap samen kunnen gaan.
4 Nieuwe Stedelijke Natuur beoogt de stad als ecosysteem te benutten en meer biodiversiteit in de stad te realiseren door 1000 ha extra natuur in steden aan te leggen.	Natuur en een gezonde en leefbare stad	Stedelingen, stedelijke gemeenten en organisaties	Hectares natuur	Menukaart met hulp voor aanleg en beheer stedelijke natuur.	Bewustwording dat natuur onderdeel is van de oplossing voor stedelijke problematiek en dat een andere planvorming nodig is.
5 Crowdfunding voorNatuur is een platform voor (brede) natuurprojecten van particulieren en natuurorganisaties waaraan particulieren, bedrijven en organisaties financieel kunnen bijdragen.	Natuur en leefbaarheid	Private donateurs	Natuurprojecten	Nieuw verdienmodel voor natuur.	Andere kijk op eigenaarschap van en maatschappelijke betrokkenheid bij natuur.
6 Sport en Natuur is een samenwerking van buitensportbonden en de Vlinderstichting en beoogt via verschillende pilotprojecten (buiten)sporters bewust te maken van natuur.	Natuur en buitensport	(Buiten)sportbonden zoals Hippische Sportfederatie, Golf Federatie, Watersportverbond, Sportvisserij	Groen(beleving) gerealiseerd in pilots	Concepten voor synergie tussen sport en biodiversiteit.	Bewustwording belang van natuur en verantwoordelijkheid van buitensporters voor natuur.
7 Biowalking richt zich op mensen met gezondheidsproblemen en wil mensen die weinig bewegen en weinig buiten komen, laten wandelen onder begeleiding van een natuurgids en een zorgverlener.	Natuur en gezondheid	Zorgverleners, patiënten en natuur (beheer) organisaties	Natuurbeleving	Nieuwe concept voor (preventieve) zorgverlening en activering.	Bewustwording dat natuurbeleving en preventieve zorg elkaar versterken.
8 I4Nature wil een groenere indruk achterlaten (fysiek en mentaal) door natuur te verbinden met jongeren en festivals .	Natuur en festivals	Evenementen-organisatoren en bezoekers (met name jongeren)	Terreinen groener achterlaten na festival (in potentie)	Nieuw concept gericht op het activeren van jongeren en op het verduurzamen van festivals.	Bewustwording bij met name jongeren dat je op makkelijke en leuke manier bij kunt dragen aan groene leefomgeving.
9 Kening fan 'e Greide is een burgerinitiatief dat zich richt op het behoud en herstel van het Friese landschap mét weidevogels en het publiek bewust maakt van de noodzaak daarvan.	Natuur en landschap, cultuur en kunst	Bewoners, agrariërs, recreanten, kunstenaars, lokale ondernemers	Natuur- en cultuurprojecten	Methodiek voor verbinden innovatie, kunst & cultuur en wetenschap gericht op het 'raken' van mensen en openbreken van vastzittende processen.	Bewustwording dat teruggang weidevogels symbool staat voor onze omgang met leefomgeving, en dat mensen daar zelf iets in kunnen veranderen.
10 Bodemboeren richt zich op brede bewustwording van een gezonde bodem. Hun film vertelt aan de hand van persoonlijke verhalen van vijf biologische boeren hoe zij aan een gezonde bodem werken.	Natuur en landbouw	Agrariërs	Gezondere bodems (in potentie)	Film over nut & noodzaak van een gezonde bodem voor voedselproductie.	Bewustwording van gezamenlijk belang van gezonde bodem en hoe dat kan worden bereikt.

INTIATIEF #4: NIEUWE STEDELIJKE NATUUR

Van kostenpost naar probleemoplosser

"Groen in en om de stad, dat gaat over zoemende slootkanten, groene pleinen en bloeiende bermen", zegt Lodewijk Hoekstra, tv-tuinman en initiatiefnemer van de *Green Deal 1000 hectare stedelijke natuur*. "Groen moet gaan over natuur, niet over decoratie. Want dan levert het een serieuze bijdrage aan de biodiversiteit én aan de leefbaarheid in de stad." En we gáán natuur naar de stad halen, als het aan Lodewijk Hoekstra, founder van *NL Greenlabel*, en alle andere partners van deze *Green Deal* ligt.

Niet alleen groene meters maken

1000 hectare extra natuur, met zo'n titel haal je een initiatief meteen uit de kneuterige hoek. Serieus meters maken, met minstens 40 gemeenten als partner; dat is het doel van deze *Green Deal*, die werd opgezet door een consortium van natuurorganisaties, bedrijven en de overheid. De Deal is nog maar net van start. Heel veel concrete hectares heeft hij dan ook nog niet opgeleverd: vier vlaggetjes staan er nu op de digitale kaart op stedelijkenatuur.nl, het platform waar initiatiefnemers – gemeenten, bewoners, grondeigenaren – hun hectares kunnen intekenen. "Maar er zit op korte termijn nog zéker 200 hectare in de pijplijn", zegt mede-initiatiefnemer Prisca van der Wal van *NL Greenlabel*. "Dat zijn al aangemelde hectares waarvoor het nog net te vroeg is om ze op de kaart te zetten, omdat we nog moeten kijken of ze helemaal binnen de doelstelling passen."

"Wat het naast hectares vooral moet opleveren is bewustwording bij gemeenten en provincies dat natuur in de stad echt iets bijdraagt aan biodiversiteit en aan een gezonde leefomgeving voor al die stadsbewoners"

Verder toont de gemeente Utrecht serieuze interesse. En dan is er de provincie Noord-Brabant, die flink aan de weg timmert als het gaat om stadsnatuur, juist waar het Rijk stopt. De vijf grootste Brabantse gemeenten willen samen 600 hectare stedelijke natuur aanleggen; al meer dan de helft van de ambitie. En 1000 hectare – de een vindt het ambitieus, de ander rekent op nog veel meer – is uiteindelijk maar een getal. "Eigenlijk maakt het helemaal niet zo uit", zegt Prisca van der Wal. "Wat het naast hectares vooral moet opleveren is bewustwording bij

PORTRET

gemeentes en provincies dat natuur in de stad echt iets bijdraagt aan biodiversiteit en aan een gezonde leefomgeving voor al die stadsbewoners."

Serieuze natuur in de stad

Meer biodiversiteit in de stad, dat is waar deze *Green Deal* uiteindelijk om draait. Vanwege de toenemende verstedelijking moeten de steden meer ruimte gaan bieden aan natuurwaarden, want de natuurgebieden alleen zetten niet genoeg zoden aan de dijk. "We hebben het dan ook niet over groene aankleding", benadrukt Egbert Roozen van de VHG, "stedelijke natuur is serieuze natuur die echt bijdraagt aan de verhoging van de biodiversiteit. Een heel nieuwe benadering van groen in de stad. De grote uitdaging van deze *Green Deal* is te laten zien wat die stedelijke natuur, opgevat als 'functionele biodiversiteit', is en kan zijn." Zoals groene dak- of geveltuinen op grote openbare gebouwen, bedrijfspanden met groene muren, stadspaleizen met weinig tegels en veel groen. Roozen: "Het is heel goed mogelijk om in de stad ecosystemen met meer soortenrijkdom te realiseren dan erbuiten. En dan voegt stedelijke natuur echt iets toe voor de natuur." Ook de menselijke stadsbewoners hebben direct profijt van meer natuur dichterbij. Dat jongetje van 8 jaar uit Utrecht bijvoorbeeld, dat vertelde dat hij nog nooit in het bos was geweest – Egbert Roozen is er nog verbaasd over. "Het maakt natuur laagdrempelig en toegankelijk en het biedt nieuwe vormen van beleving – óók een heel belangrijk aspect van stedelijke natuur", zegt hij. "Natuur is gezond, blijkt keer op keer uit onderzoek: in een groene omgeving voelen mensen zich beter, blijven ze gezonder en herstellen ze eerder. Voor bedrijven betekent groen in de directe omgeving dus óók meer productiviteit van de medewerkers die op dat groen uitkijken, een hogere waarde van gebouwen, een positieve vestigingsfactor, noem maar op. Verder helpt natuurlijk groen in de stad tegen wateroverlast, hittestress en andere klimaatproblemen. En dat zal allemaal écht zichtbaar worden als we veel groene meters gaan maken!"

Nieuwe coalities

Naast die groene meters zorgt de *Green Deal* er ook voor dat er coalities ontstaan, van burgers, overheden, professionals, bedrijven en maatschappelijke organisaties. "Als commercieel bedrijf kunnen wij binnen dit verband goed samenwerken met overheden, wat voorheen niet altijd makkelijk was", zegt Prisca van der Wal. "Dat heeft ook een toegevoegde waarde voor gemeenten, die zitten vaak vast in een eigen denkpatroon en grijpen steeds naar dezelfde dingen. Wij brengen nieuwe inspiratie, kennis en verbindingen. Alleen al het besef dat groen veel waarde toevoegt, en niet alleen een kostenpost is omdat het onderhoud vergt. Zo krijgt groen een andere agendering binnen de gemeente."

De *Green Deal* biedt ook een podium aan initiatieven die een concrete invulling geven aan stedelijke natuur. Zoals de Vlinderdijlles, grote bloemrijke plekken die de Vlinderstichting en de Nederlandse Bijenhouders vereniging samen met bewoners aanleggen. Of de *Wilde Bijenlinie*, een project waarmee LandschappenNL en de Postcodeloterij een netwerk voor wilde bijen wil aanleggen door bijvoorbeeld dijken en bermen bij vriendelijk in te richten – wat ook heel goed is toe te passen in de stad. Steeds meer gemeenten en provincies, maar ook waterschappen of bijvoorbeeld de GGD, hebben vergaande ambities op natuur in het stedelijk gebied. Voor hen biedt het samenwerkingsverband van deze *Green Deal* inspiratie, daadkracht, ideeën en een groter netwerk.

"We hebben het dan ook niet over groene aankleding, stedelijke natuur is serieuze natuur die echt bijdraagt aan de verhoging van de biodiversiteit"

Zelf bijdragen

Meer natuur in de stad en het benutten van de stad als ecosysteem, die wens past bij de zorgen over natuur, milieu en klimaat die steeds breder leven in de maatschappij. "Mensen zijn zich er steeds meer van bewust dat de biodiversiteit onder druk staat", zegt Lucia Schat van *Green Deal*-partner Regelink Ecologie en Landschap. "Er wonen ook steeds meer mensen in de stad: meer dan 70% in 2050, is de prognose. Die ervaren zelf de problematiek van wateroverlast en hitte-eilanden. Je ziet dan ook dat steeds meer mensen kijken wat ze zelf kunnen bijdragen, en dat allerlei nieuwe partijen opstaan om stedelijke natuur aan te leggen. Daar sluit deze *Green Deal* op aan; we laten aan zowel overheden als particulieren zien hoe je zelf natuur in de stad kunt ontwikkelen en bieden daar concrete handvatten bij." Die handvatten bestaan uit 'gerechten' op een 'menukaart': allerlei vormen van ondersteuning die de initiatiefnemers samen te bieden hebben aan gemeenten en grondeigenaren. Zoals een quickscan waarbij *NL Greenlabel* een bestek of ontwerp screent op duurzame kansen en vergroeningselementen; of een pr-moment met Lodewijk Hoekstra, bekend van *Eigen Huis & Tuin, Groene Handen* en founder van *NL Greenlabel*. Een brainstorm over natuurlijk beheer met een deskundige van Regelink Ecologie en Landschap, een inspirerende lezing van de VHG, of communicatieadvies van de Vlinderstichting. En dat zijn maar een paar voorbeelden. De menukaart sluit mooi aan bij de verschillende schaalgroottes van gemeenten, weet Steven Kamerling van *NL Greenlabel* uit de praktijk. "Kleinere gemeenten kunnen een beroep doen op onze inhoudelijke expertise, zoals advies van Regelink of de Vlinderstichting, grotere gemeenten

als Utrecht hebben wellicht meer interesse in bijvoorbeeld een pr-moment met tv-tuinman Lodewijk Hoekstra." De eerste bestellingen komen binnen, vertelt hij.

Titia Wolterbeek van de Vlinderstichting: "Burgers willen steeds meer dingen zelf doen. Groen in de buurt is voor hen een makkelijk aangrijpingspunt. Daar haakt dit initiatief ook op in, want ook burgers en buurtbewoners kunnen projecten aandragen. Zoals de vlinderdijlles, waar we er steeds meer van aanleggen. We hebben natuurlijk voorwaarden gesteld waar initiatieven aan moeten voldoen, qua locatie, oppervlakte en type beheer bijvoorbeeld, maar daarbinnen is heel veel mogelijk, en mensen kunnen zelf meedenken en er invulling aan geven."

Lange adem nodig

De *Green Deal* is groeiende: de partners zien dat langzaam maar zeker het gedachtegoed van de *Green Deal* wordt opgepikt, maar realiseren zich ook dat het tijd nodig heeft. Provincies en gemeenten moeten planologische beslissingen nemen, die moeten binnen de gemeente landen, dan moeten burgers mee gaan doen. Het zijn geen trajecten die je even in een paar maanden doorloopt, benadrukt Egbert Roozen. "De intentie van overheden is goed, dat zie je in Brabant, maar het heeft tijd nodig." "Het verschilt ook erg per gemeente hoeveel aandacht er is voor natuur", merkt Lucia Schat in de praktijk. "De grotere gemeentes hebben vaak een eigen ecooloog in dienst, maar bij kleinere gemeentes is het soms lastig om een ingang te vinden." Daarbij speelt mee dat het een onderwerp is dat niet automatisch *top of mind* is, benadrukt Prisca van der Wal. "De VNG zou, als partner in deze *Green Deal*, veel deuren kunnen openen, maar dat gaat tot nu toe nog wat moeizaam door de wisseling van contactpersonen en het niet actief zijn van het Bestuurlijk Netwerk Natuur van de groene wethouders. "Het is wél goed zakendoen met de GDO (Gemeenten voor Duurzame Ontwikkeling), maar daar tref je vooral de voorlopers, terwijl juist bij de middenmoters de grootste slag te slaan is." De *Green Deal*-partners willen graag de voorlopers en *game changers*, de echt groene wethouders en gedeputeerden, als ambassadeurs op het podium zetten om verandering in de breedte in gang te zetten.

Hardnekkige beelden

Ook het standaardbeeld van groenbeheer moet bij veel gemeenten nog op de schop, ziet Steven Kamerling. "Dat beeld – groen moet er vooral netjes bij staan – is hardnekkig; bij bewoners maar ook bij professionele beheerders en beleidsambtenaren. Net als het ambtelijke idee dat natuur pas natuur is als het zo in het bestemmingsplan staat." Daar ligt een mooie taak voor deze *Green Deal*: zichtbaar maken dat natuur dichtbij ook heel waardevol en functioneel kan zijn.

Ook praktisch gezien is er een heel nieuw type groenbeheer nodig, waarin rekening wordt gehouden met de eisen die dieren en planten stellen aan hun leefomgeving. "Gemeenten moeten dit opnemen in hun beheernota, groenmedewerkers moeten weten hoe ze dit natuurlijke beheer aanpakken: maaien in fases bijvoorbeeld. En daarvoor is dan ook nog flink wat flexibiliteit in de planning nodig." "Het vraagt een heel andere manier van werken, dat eerst zal moeten landen. Deze *Green Deal* heeft veel snijvlakken met andere beleidsterreinen", vult Lodewijk Hoekstra nog aan. "Het gaat óók over duurzaam inkopen, zorg en welzijn, veiligheid en ga zo maar door. Eigenlijk gaat het erom een integrale visie te ontwikkelen voor een groene, leefbare stad en voor de toekomst".

"Ook het standaardbeeld van groenbeheer moet bij veel gemeenten nog op de schop. Dat beeld – groen moet er vooral netjes bij staan – is hardnekkig; bij bewoners maar ook bij professionele beheerders en beleidsambtenaren"

Kortom, 1000 hectare stedelijke natuur aanleggen is één ding, maar om het gedachtegoed daarachter breed te laten landen, is een lange adem nodig. En al staat het initiatief nog in de kinderschoenen, het laat zien hoe dingen beginnen te schuiven; hoe het bedrijfsleven zich begint te roeren als het gaat om natuur en klimaat, hoe nieuwe verbanden ontstaan tussen bedrijven, maatschappelijke organisaties en overheden, hoe gemeenten naar stedelijk groen kijken als probleemoplossers voor nijpende stedelijke problematiek. We zullen de komende jaren zien hoe die 'groene vlek' zich verder uitbreidt, zowel het netwerk van partners, als het netwerk van concrete stedelijke natuur.

INITIATIEF #5: CROWDFUNDING VOORNATUUR

Zichtbare maatschappelijke betrokkenheid bij natuur

Crowdfunding van groene initiatieven: dat gaat vooral om de *crowd*, en ook om de *fun*, maar níet per se om het *ding*. Het is een korte en bondige conclusie, na drie jaar ervaring met het 'ding'; het platform *Crowdfunding voorNatuur*. Natuur is vaak maar één aspect van de integraal opererende buurtinitiatieven, en de initiatiefnemers daarvan blijken prima uit de voeten te kunnen met andere, bestaande platforms. Toch bewijst dit platform zijn diensten in het veranderende samenspel. Overheidsorganisaties hebben het haakje 'natuur' namelijk soms nodig om aan te sluiten als co-financierder, zolang een meer integrale manier van werken nog niet zo is ingeburgerd.

Foto: Ruud Ploeg

Heel veel potentie

Het valt eigenlijk wat tegen. Het aantal initiatieven dat de afgelopen drie jaar gebruikmaakte van het platform *Crowdfunding VoorNatuur* is minder dan verwacht. Terwijl het geen enkele moeite kost om te bedenken wat crowdfunding van natuurinitiatieven kan opleveren: meer groen, natuur en biodiversiteit natuurlijk, maar die ecologische impact is niet eens de grootste winst. "Crowdfunding creëert vooral veel extra draagvlak en betrokkenheid bij natuur, en maakt dat ook heel zichtbaar", zegt Ineke van Zanten van *GreenWish*, 'crowdfundingsfan' en -expert van het eerste uur. "Het spreekt jonge mensen aan, en ook heel andere doelgroepen dan *the usual suspects*; je draagt niet alleen bij omdat je het zo leuk vindt dat er een vlindertuin wordt aangelegd maar ook omdat je buurvrouw dat doet!" "Crowdfunding vergroot de kans op realisatie van een project, omdat veel zaken al geregeld moeten zijn voordat je daadwerkelijk van start gaat" vertelt Arjan Klopstra, die het platform *Crowdfunding VoorNatuur* opzette en er nog altijd nauw bij betrokken is.

"Crowdfunding creëert vooral veel extra draagvlak en betrokkenheid bij natuur, en maakt dat ook heel zichtbaar"

Bij aanvang van het project is niet alleen de financiering rond, maar staan er bijvoorbeeld ook betrokken vrijwilligers klaar, die persoonlijk belang hebben bij een goed resultaat. En dan is er natuurlijk het *multiplier-effect* waar initiatieven van kunnen profiteren, want als je al ergens geld hebt geregeld is het altijd makkelijker om daarna nóg ergens geld vandaan te halen. En bij crowdfundinginitiatieven is daarbij voor een fonds of een gemeente ook nog eens heel zichtbaar hoeveel draagvlak er is. Voor de duidelijkheid, dit gebeurt ook allemaal zo in de praktijk, benadrukt Arjan Klopstra. "Het platform heeft al dit soort resulta-

ten opgeleverd voor de gerealiseerde natuurprojecten, al waren dat er dan wat minder dan verwacht.

Informele democratie

Drie jaar geleden ging het platform *Crowdfunding VoorNatuur* van start, kleinschalig, *lean and mean* en meeliftend op de techniek en manier van werken van het veel grotere *VoorjeBuurt.nl*. *Crowdfunding* past naadloos bij de tijdsgeest en bij allerlei grotere ontwikkelingen en bewegingen in de samenleving: het zoeken naar nieuwe verdienmodellen, de opkomst van crowdfunding in het algemeen en *civic crowdfunding* – crowdfundingprojecten met een maatschappelijk doel, vaak in het publieke domein – in het bijzonder. En dat laat weer zien dat er nieuwe, informele vormen van democratie ontstaan, dat burgers nieuwe manieren vinden waarmee ze zeggenschap opeisen.

Civic crowdfunding schuurt, als particulier 'geefgeld', natuurlijk aan tegen de publieke taak van de overheid. Het is daarmee volop onderdeel van het veranderende samenspel tussen overheid en burger. Oude financieringsvormen zitten de beweging soms in de weg. Zo geven gemeenten soms heel makkelijk subsidie voor groene initiatieven. "Je hebt het in beide gevallen over 'geefgeld'", zegt Jelle de Jong, directeur van IVN. "Wil je als initiatiefnemer dan heel veel moeite steken in een campagne, als een subsidie van de gemeente zo geregeld is? Dat geldt voor particulieren, maar voor een organisatie als IVN, die gewend is subsidie te ontvangen, is crowdfunding daarom al helemaal niet aantrekkelijk." Arjan Klopstra: "Ik adviseer partijen soms om juist geen subsidie aan te vragen. Je begint dan anders; je hebt al geld, je gaat al starten en dan moet je nog mensen zien te betrekken. Vaak zie je dat zo'n project doodbloedt als de geldkraan dicht gaat." "Subsidie kan een ontwrichtende kracht hebben in burgerinitiatieven", beaamt Ineke van Zanten. "Je zou als overheid anders moeten samenwerken met initiatieven. Ik vind *civic crowdfunding* heel erg passen bij de burgerbeweging en bij de tijdsgeest. Co-financiering door overheden zou een weg kunnen zijn om die veranderende relatie vorm te geven, dat is echt iets heel anders dan subsidiëren."

"Co-financiering door overheden zou een weg kunnen zijn om die veranderende relatie vorm te geven, dat is echt iets heel anders dan subsidiëren"

Het past ook naadloos bij de roep om legitimiteit en verantwoording: als er 100 mensen opstaan die iets willen organiseren is het misschien wel legitiemer om daar als overheid gemeen-

schapsgeld aan te besteden dan wanneer je een subsidieaanvraag van één persoon of een extern bureau honoreert, hoe goed zo'n verhaal ook in elkaar zit.

Er zijn natuurlijk best vooroplopende gemeentes en provincies aan te wijzen die welbewust zoeken naar een andere financieringsrelatie met hun burgers. De provincie Overijssel bijvoorbeeld werkt samen met het *OranjeFonds* bij het ondersteunen van maatschappelijke initiatieven in het algemeen. En Zuid-Holland is een actief partnerschap aangegaan met *Crowdfunding VoorNatuur* en co-financiert de Zuid-Hollandse groene initiatieven door het bedrag te verdubbelen.

Natuurhaakje nog nodig voor overheden

Natuur wordt belangrijker in de hoofden van mensen, maar wel in een meer integrale en 'vermaatschappelijkte' vorm – dat is precies waar de Rijksnatuurvisie op inspeelt. Op het eerste gezicht is dat ook een trend waar het platform *Crowdfunding VoorNatuur* prachtig bij aansluit. Aan de andere kant, zo'n apart, thematisch platform is zelf ook een uiting van de oude, sectorale manier van denken. Typerend voor burgerinitiatieven is nu juist het integrale – natuur is vaak een onderdeel van een plan wat veel meer omvat. Zo zijn er talloze buurtinitiatieven te vinden die prima bij *Crowdfunding VoorNatuur* zouden passen, maar er niet op staan. Die hebben een andere ingang gekozen, ze staan op *VoorjeBuurt* of een heel ander crowdfundingplatform. "Wat overigens voor dat initiatief helemaal niet erg is!", benadrukt Arjan Klopstra. Toch heeft het platform een meerwaarde, stelt hij, want ook overheden zoeken naar nieuwe manieren om natuurinitiatieven uit de samenleving te ondersteunen, financieel of op andere manieren. Voor hen heeft een apart platform voor natuur soms wel meerwaarde. "Dit helpt, zolang een meer integrale manier van werken bij overheden nog niet is ingeburgerd", beaamt Tjebbe de Boer, programmamanager *Tweede Natuur* bij het ministerie van EZ. "De manier van werken verandert wel, maar dat gaat langzaam." De provincie Zuid-Holland is in dat opzicht een mooi voorbeeld van hoe het zou kunnen. "Het matchen van crowdfunding is voor de provincie een manier om heel dicht bij de energie in de samenleving te blijven", zegt Hetti van Hamersveld van de provincie. *Crowdfunding VoorNatuur* leek voor ons een logisch platform om verbinding te zoeken met inwoners die de eigen leefomgeving groener of het groen beter beleefbaar willen maken. We merkten in de praktijk dat initiatieven vaak liever voor het platform *VoorjeBuurt* kiezen, misschien omdat dat aansprekender is voor eventuele medestanders. Dat is voor ons overigens geen probleem. Het maakt maar weer eens zichtbaar dat iets dat vanuit beleid logisch lijkt in de uitvoering soms anders uitpakt, en dat je daar als overheid *feeling* mee moet blijven houden en op moet anticiperen, ook om je eigen doelen te halen."

Nieuwe manier binnen bestaande systemen

Feit is nog steeds dat het platform weinig initiatieven weet te trekken. Dat komt misschien ook omdat het platform nu vooral bekend is bij natuurmensen, stelt Rinske van Noortwijk van *Greenwish*. Om het breder vindbaar en zichtbaar te maken is het nodig om andere partners te betrekken. "Je zou het heel anders kunnen aanvliegen," zegt Van Noortwijk, "niet alleen via de bekende natuurorganisaties, maar bijvoorbeeld via een campagne met 3FM, om eens wat te noemen. Of door hippe jonge bedrijven te betrekken. Daarmee spreek je een heel nieuwe doelgroep aan."

"Crowdfunding VoorNatuur leek voor ons een logisch platform om verbinding te zoeken met inwoners die de eigen leefomgeving groener of het groen beter beleefbaar willen maken"

Overheden zouden actiever kunnen zoeken naar manieren om de combinatie van crowdfunding en cofinanciering strategisch in te bedden in hun programma's. "Waarom zou een gemeente niet kunnen zeggen, net zoals de provincie Zuid-Holland of lokale Rabobanken doen?: begin maar eens met crowdfunding en als we zien dat er draagvlak is, leggen we bij", stelt Sascha van Breukelen van *Landschappen NL* voor. "Dat past bij de zoektocht naar een nieuwe rolopvatting van overheden en fondsen." Het is dus zoeken naar een nieuwe infrastructuur, die meer wordt opgenomen in de bestaande systemen en relaties. En die krijg je erin door te beginnen met ruimte bieden aan vooroplopende ambtenaren. Door resultaten te laten zien en concrete voorbeelden te delen, zoals de cofinanciering door Zuid-Holland. En door nieuwe partnerschappen aan te gaan. "En dat moet nú", benadrukt Rinske van Noortwijk. "De burgerbeweging groeit, overal zie je burgerinitiatieven opkomen. Alleen niet op *Crowdfunding VoorNatuur*. De aandacht binnen het ministerie van EZ voor het programma *Tweede Natuur* slinkt. En toch: het is niet moeilijk om de kansen te zien. Er gebeurt heel veel. De rol van het platform is nog essentieel omdat overheden en organisaties de herkenbaarheid van natuur nodig hebben, maar die kansen moeten nu wel gegrepen worden! Als we het nu laat zakken zijn we het kwijt. We moeten het niet laten vallen op het moment dat het gaat vliegen!" En 'we' – daarmee bedoelt ze een grotere 'we', met meer en bredere schouders om eronder te zetten!

INITIATIEF #6: SPORT EN NATUUR

Een winnende combinatie

Elke maand gaan 5,7 miljoen Nederlanders naar buiten om te sporten: ruiters, golfers, sportvissers, zeilers, hardlopers, fietsers. Een groot deel doet dat in de natuur, en van die natuur hangt veel van het sportplezier af. Buitensportbonden en natuurorganisaties lijken daarom vanzelfsprekende partners als het gaat om natuurbescherming. Lange tijd stonden ze echter vooral tegenover elkaar, maar dat begint te veranderen.

In april 2016 nodigde Albert Vliegenhart van de Vlinderstichting een aantal grote buitensportbonden aan tafel om samen te kijken naar de vraag: hoe verbinden we individuele buitensporters meer met de natuur? Biedt dat spoor kansen om de biodiversiteit te versterken? "We zagen dat we veel raakvlakken hebben met de buitensportbonden en wilden daarom graag coalities met hen sluiten", zegt Albert Vliegenhart. "De sportbonden vertelden in drie bijeenkomsten – de Groene Tafels Sport & Natuur – welke ambities zij hadden om sporters meer betrokken te maken bij de natuur en wat hen zou helpen om die ambities waar te maken."

De Groene Tafelgesprekken eindigden met presentaties van elke bond wat ze al deden om hun leden meer natuur-bewust te maken, en welke mogelijkheden ze daarvoor nog meer zagen. Zo presenteerde de Nederlandse Golf Federatie hun eerdere succesvolle samenwerking met de Vogelbescherming en plannen voor een NME-programma. Sportvisserij Nederland maakte een lesprogramma waarmee duizenden scholieren les kregen over het leven onder water, en de Watersportbond organiseerde spannende *Waterlabs* voor kinderen. De Koninklijke Nederlandse Hippische Sport bereidde de actie *Adopteer een bos* voor, waarmee ze leden wil stimuleren om zelf bij te gaan dragen aan het onderhoud van ruitersporen in natuurgebieden.

Samen kijken naar kansen

"Dat dit gebeurt is nieuw hè," stelt Roeland Geertzen van het Watersportverbond, "dat we met natuurorganisaties kijken waar de gezamenlijke kansen liggen." Joop Bongers van Sportvisserij Nederland: "We zijn de tijd voorbij dat sportbonden zich vooral vragend opstelden naar terrein-eigenaren, en dat die terreineigenaren eisten dat we ons naar hun wensen zouden gedragen. Nu is de insteek: we hebben elkaar veel te bieden, dus als we samenwerken winnen we daar beiden bij. Er is nog wat scepsis aan beide kanten, maar het vertrouwen groeit en daar kunnen mooie dingen uit voortkomen." Joris Slooten, manager verduurzaming

PORTRET

bij de Golf Federatie, herkent dat: "In het actieplan Buitensport, dat de buitenbonden in 2014 samen met het NOC*NSF opstelden, had wat ons betreft meer ingezet kunnen worden op het gedeelde belang: de actieve beleving van natuur. Onderzoek naar de relatie tussen natuur en gezondheid zoals van Agnes van den Berg, een autoriteit op dit thema, laat namelijk zien dat buiten sporten een goed tegenwicht biedt voor ongezonde dingen zoals te veel zitten, stress, de drukke stad."

Nieuwe groepen in beeld

De Groene Tafel en de pilots die eruit volgden zetten natuur(-beleving) op de agenda van de buitensportbonden. Dat brengt concrete dingen op gang binnen de organisaties zelf. Zo ondersteunt de Golf Federatie beheerders van golfterreinen al meer dan 10 jaar om golfbanen op een duurzame wijze te beheren én te positioneren waarbij, naast speelkwaliteit ook beleving van natuurkwaliteit benadrukt wordt. Maar waar het de sportbonden vooral om gaat is om hun achterban, alle individuele buitensporters, meer bewust te maken van de natuur waarin ze actief zijn. En hen duidelijk te maken hoe ze zelf kunnen bijdragen om de kwaliteit van die natuur te beschermen. Bijvoorbeeld door hun gedrag aan te passen of actief mee te helpen met het beheer van het gebied waar ze sporten.

"Die bewustwording van de gevolgen van je gedrag vind ik een superbelangrijk effect van ons initiatief"

Gerdien Bos, ook betrokken bij de Groene Tafel vanuit de Vlinderstichting: "Via de sportbonden komt zo een enorme groep mensen in beeld die natuurorganisaties vaak niet weten te bereiken." Inga Wolframm, adviseur *public affairs* van de Koninklijke Nederlandsche Hippische Sport: "Wij hebben 40.000 leden, waaronder veel jonge mensen. Als we hen veel meer bewust kunnen maken van de waarde van de natuur waarin ze sporten, dan werkt dat door in wat ze nog meer doen. Ze gaan bijvoorbeeld ook beter afval scheiden." Ze heeft zelf ervaren hoe het werkt. Ging ze vroeger zonder aarzeling met haar paard van de paden af ('want ja, ik kwam voor m'n eigen plezier'), nu doet ze dat niet meer. "Toen ik vanuit de KNHS begon met de pilot 'duurzaam paardrijden' dacht ik: van het pad af? Dat kan ik niet maken naar de boswachter! Inmiddels blijf ik vanuit mezelf op het pad, omdat ik me realiseer wat het effect is op de natuur. Die bewustwording van de gevolgen van je gedrag vind ik een superbelangrijk effect van ons initiatief."

Samen optrekken

De sportbonden die elkaar vinden rond de Groene Tafel hebben veel aan elkaar. Ze trekken samen op, wisselen kennis uit en leren van elkaar. Het enthousiasme is zelfs zo groot dat ze samen de mogelijkheid verkennen om een *Green Deal Sport en Natuur* te sluiten.

Inga Wolframm is blij aangesloten te zijn bij de groep: "Wij staan nog aan het begin van de reis, dus het helpt me enorm om hierover contact te hebben met de andere bonden." De Watersportbond is een van de bonden die al wat langer 'onderweg' is om leden bewust te maken van de natuur waarin ze sporten, vertelt Roeland Geertzen. Zo lanceerde ze onlangs de campagne *Schoon water* om het zwerfafval in de Nederlandse wateren te verminderen. "We werken samen met het keurmerk *Blauwe Vlag* voor jachthavens, om te zorgen dat er in de jachthavens veel minder afval in het water terecht komt. We zijn nu bezig met een pilot, die we daarna willen uitrollen naar alle jachthavens. En, samen met bekende watersporters zoals Merijn Tinga van de *Plastic Soup Foundation*, gaan we aandacht vragen voor plastic afval in rivieren." Ook Roeland Geertzen waardeert het uitwisselen van ideeën en het samen optrekken met de aangesloten bonden. Een gezamenlijk wapenfeit was het manifest *Naar natuur en buitensport voor iedereen!* dat in april 2017 werd aangeboden aan de Tweede Kamer, opgesteld door buitensportbonden en NOC*NSF met steun van Natuurmonumenten en Landschappen-NL. De partijen roepen daarin politici op om meer te investeren in natuurgebieden, zowel in het natuurbeheer als in een betere toegankelijkheid voor sport en recreatie.

Grotere beweging

Het initiatief van natuurorganisaties en buitensportbonden past goed bij de tijdsgeest: er is groeiende aandacht in de maatschappij voor gezondheid en de rol van beweging en sporten daarbij. Ook groeit de vraag naar 'belevingen' in de natuur, en daar haakt dit initiatief op aan. Albert Vliegthart ziet ook dat natuur een thema is voor bedrijven en organisaties waar ze steeds vaker wat mee willen doen. Hij is blij met de kruisbestuivingen die zo worden gemaakt, al vreest hij tegelijkertijd dat in de triade natuur-sport-gezondheid de natuurkwaliteit als eerste achter de horizon verdwijnt. "Het gevaar is dat er te gemakkelijk over natuur wordt gedacht, waardoor de natuurkwaliteit die je wilt, vaak niet wordt gehaald. Het klinkt bijvoorbeeld prachtig als een bedrijf een groot faunahotel neerzet, maar dat is weggegooid geld want dat levert geen extra natuurkwaliteit op, een vogel broedt namelijk niet boven een verblijfplaats van bijen. Het is daarom belangrijk dat de ecologische kennis goed in beeld blijft."

Boter bij de vis

De koppeling van gezondheid, sport en natuur kan op veel belangstelling rekenen, maar het zou mooi zijn als er ook in financieel opzicht boter bij de vis komt. "Verzekeraars maken maar moeilijk de slag om buitensport te zien als onderdeel van preventie, en om dat ook in hun verdienmodel op te nemen. Daar zou de overheid een stimulerende rol in kunnen spelen", meent Joris Slooten. Roeland Geertzen verbaast zich mede daarom over de terughoudendheid van het ministerie van VWS bij het thema buitensport en natuur en bij de manier waarop de grote sportbonden daarmee bezig zijn. "Ik zou hopen dat er wat meer weerklank komt vanuit de overheid, en dan van de mensen op hogere posities. Als je als ambtenaren een groot maatschappelijk initiatief zoals dit van ons ziet, dan ga je daar toch mee de boer op binnen je organisatie? Die betrokkenheid zie ik nog maar weinig."

"We moeten vooral laten zien hoe verhoging van natuurkwaliteit en buitensport samen kunnen gaan, en bewijzen welke positieve effecten dat heeft op de samenleving," stelt Joop Bongers. "Daarvoor hebben we kleine projecten nodig, maar om echt impact te maken ook grote. Ik denk bijvoorbeeld aan het *Droomfondsproject Haringvliet* bij de randmeren waar veel grote natuurorganisaties aan meedoen en waar we ook als Sportvisserijbond zijn aangeschoven."

"Als je als ambtenaren een groot maatschappelijk initiatief zoals dit van ons ziet, dan ga je daar toch mee de boer op binnen je organisatie? Die betrokkenheid zie ik nog maar weinig"

Meer regie

Rond het thema *Sporten en Natuur* komt de wereld door alle pilots, maar ook door andere initiatieven die er naast de Groene Tafel zijn, aardig in beweging. Dat maakt het ook wat ongecoördineerd, constateert Albert Vliegthart. "Er zou meer regie kunnen komen om alle projecten goed met elkaar te verbinden." De sportbonden zouden ook blij zijn met meer ondersteuning van de overheid of vanuit natuurorganisaties. Joris Slooten: "Wij zijn als buitensportcluster bezig met zaken die voor ons relatief nieuw zijn en daarbij lopen we soms tegen muren op. We zijn blij met de ondersteuning die we nu krijgen vanuit natuurorganisaties, maar die hebben daar vaak helaas maar beperkt tijd en middelen voor."

"Vergeet niet dat wij voor de troepen uit lopen", meent Joop Bongers. "Er is nog een lange weg te gaan, er kunnen bijvoorbeeld nog veel meer sportbonden betrokken worden. Maar het is goed om te zien dat het onderwerp steeds meer begint te leven in de sportwereld."

"Maar het is goed om te zien dat het onderwerp steeds meer begint te leven in de sportwereld"

INTIATIEF #7: BIOWALKING

Wandelend spreekuur in de natuur rond Maashorst

Dagelijks een half uur wandelen, daar kan geen pil tegenop. Onder dat motto begonnen al 450 mensen met een chronische ziekte in de Maashorst met *Biowalking*: wandelen in de natuur samen met een IVN-gids en een zorgprofessional, een POH (praktijkondersteuners huisartsen) of een diabetesverpleegkundige. Zo leerden ze zelf actief aan hun eigen gezondheid te werken. En dat maakt niet alleen hen, maar ook zorgverleners enthousiast. Het project *Biowalking* smaakt daarom naar méér. Het zoeken is nog naar een vaste 'eigenaar' die het concept verder wil uitrollen.

Foto: Gemeente Landerd

Aan sporten deed hij niet. Ja, wat fietsen als het zo uitkwam, maar verder niks. Ben Sjollema uit Uden was druk met zijn werk in ploegendienst, maar toen dat door diabetes type 2 en een TIA niet meer lukte ging hij onlangs na 35 jaar met pensioen. Zijn fysiotherapeut tipte hem: *Biowalking*, is dat wat voor jou? Eropuit met anderen, samen met een natuurgids en een zorgverlener, het bewegen zal je goed doen. Sindsdien ziet Ben Sjollema plekken in Uden en wijde omgeving die hij, zelfs als getogen Udenaar, nog niet kende. Twee keer per week blijft de WhatsApp-groep van zijn wandelgroep – overgehouden aan de eerste serie *biowalking*lessen: we verzamelen morgen om 10.00 uur.

Conditie opbouwen

Om mensen met een chronische ziekte, zoals Ben Sjollema, was het Karin van Herwaarden, beleidsmedewerker bij de provincie Noord-Brabant in 2011 allemaal te doen: ze wilde hen via begeleide wandelingen in contact brengen met de natuur, waar ze zelf zoveel aan had voor haar gezondheid. IVN Brabant pakte het idee op en rolde de formule van *Biowalking* uit in de Maashorst, samen met ziekenhuis Bernhoven, natuurcentrum Maashorst en zorggroep Synchronon (die de 135 praktijk houdende huisartsen in de regio ondersteunt). Dat deden ze met een subsidie uit het provinciale programma Landschappen van Allure. Deelnemers aan *Biowalking* gaan vier dagdelen op pad, waarin ze twee uur door de natuur wandelen. Ze ervaren dat bewegen hun conditie verbetert, kunnen onderweg vragen stellen aan de apotheker, huisarts of één van de praktijkondersteuners huisartsen (POH) – wie maar mee is – of aan de IVN-gids. Die vertelt over het landschap, de bomen, planten en de vogels. Na afloop wordt er samen koffie gedronken en onder begeleiding van de zorgprofessional over een thema met betrekking tot gezonde leefstijl gesproken.

450 keer winst

Ook Hetty Loijens uit Uden heeft diabetes, net als Ben Sjollema, en loopt wekelijks met 'lotgenoten'. "Vroeger deed ik weinig aan beweging, maar dit wandelen vind ik geweldig, ik promoot *Biowalking* bij iedereen." Zelf las ze erover in de krant en meldde zich aan. Daarmee was ze één van de ongeveer 450 mensen die tot nu toe meededen in de Maashorst. En dat betekent dat er 450 keer winst is geboekt, want 450 mensen met een chronische ziekte zijn er qua gezondheid op vooruit gegaan. Onderzoek naar de gezondheidswinst van *Biowalking* uit 2013 en uit 2017 laat overtuigende resultaten zien: deelnemers ervaren het positieve effect van bewegen op hun gezondheid en dat geeft hen vertrouwen om ook vanuit zichzelf meer te gaan bewegen. En door het contact met de meewandelende zorgverlener en andere deelnemers leren ze beter omgaan met hun ziekte. Dat zijn belangrijke bevindingen, vindt Hedi van der Braak van Zorggroep Synchron, want de groep patiënten met een chronische ziekte zal de komende jaren sterk groeien. Vanuit de Zorggroep stimuleert ze huisartspraktijken om hun patiënten te verwijzen naar *biowalking*. En dat lukt, ziet ze. "*Biowalking* is inmiddels een bekend begrip geworden in de zorgwereld in de regio. Praktijkondersteuners huisartsen (POH) infomeren inmiddels uit zichzelf bij ons naar de nieuwe data voor de *Biowalking*-series."

"Deelnemers ervaren het positieve effect van bewegen op hun gezondheid en dat geeft hen vertrouwen om ook vanuit zichzelf meer te gaan bewegen"

Meer dan koffie

Oud-deelnemer Ben Sjollema is ook enthousiast over het feit dat hij door *biowalking* de natuurgebieden in zijn omgeving heeft leren ontdekken. Voor hem en ook voor Hetty Loijens was de begeleiding door een natuurgids en een zorgverlener een belangrijk reden om zich aan te melden. "Tijdens het lopen heb je de kans om bijvoorbeeld eens rustig met de apotheker te praten over je medicijngebruik. Daar komt het niet van als je in de apotheek staat met andere klanten." Zo fungeert *biowalking* ook als lopend spreekuur, ziet Hedi ter Braak. "Dat was voor ons als zorggroep een belangrijke insteek." Een ander positief effect is dat de *biowalkingsessies* deelnemers nieuwe sociale contacten oplevert. Hetty Loijens: "Anderen denken misschien, het is maar een kopje koffie dat je samen drinkt, maar voor veel mensen is die gezelligheid heel waardevol."

Groen en wit ontmoeten

Het sterke aan *biowalking* is dat het de veel onderzochte en bezongen relatie tussen gezondheid en natuur concreet maakt,

stelt Andrea Almasi die het project vanuit de provincie Noord-Brabant begeleidt. "Het breidt het reguliere gezondheidspakket, dat vooral uit pillen bestaat, uit met natuurbeleving als medicijn. Veel onderzoeken hebben de positieve relatie tussen natuur en gezondheid overtuigend aangetoond."

Rond het project *Biowalking* vinden allerlei partijen elkaar die normaal gesproken nauwelijks samenwerken. In de woorden van Hedi ter Braak: "Groen en wit ontmoeten elkaar hier. Door de contacten en het overleg dat we hebben over *Biowalking* weten regionale partijen uit de natuur- en gezondheidswereld elkaar nu te vinden. Misschien leidt dat in de toekomst nog tot andere verbindingen." Ze kijkt bijvoorbeeld uit naar meer samenwerking rond *Biowalking* met partijen die bezig zijn met sport, zoals de buurtsportcoaches. Het gesprek daarover met gemeenten loopt al.

Trend: zelf de regie nemen

Biowalking leert mensen met een chronische ziekte dat ze door te bewegen zelf veel kwaliteit aan hun leven kunnen toevoegen. "*Biowalking* past daarom goed bij de trend om zelf meer regie over je leven en gezondheid te nemen," zegt Tjebbe de Boer van het ministerie van EZ. Hij wijst op onderzoek van Agnes van de Berg, dat aantoonde dat wandelen een groep mensen, die niet gewoon was te wandelen, zelfredzamer maakte.

De wens om regie te houden komt bij mensen zelf vandaan, maar wordt ook ingegeven door noodzaak. "De groep ouderen en daarmee chronisch zieken zal fors groeien, hoe houden we dat als maatschappij betaalbaar?," vat Hedi ter Braak het samen. "Mensen zullen meer zelf moeten gaan doen, dat is de toekomst. Veel mensen doen dat ook en betalen dat zelf, maar *Biowalking* is bedoeld voor de groep die *niet* uit zichzelf gaat bewegen. Dat is een lastig te motiveren groep, dus dat vraagt extra inzet." *Biowalking* is een laagdrempelige formule en past daarom bij het beleidsuitgangspunt dat de gezonde keuze juist de meest makkelijke keuze moet zijn, ziet Andrea Almasi.

De vergrijzende samenleving betekent ook dat er meer mensen komen die over veel tijd beschikken. *Biowalking* kan een manier zijn om daar zinvol invulling aan te geven, denkt Ben Sjollema, die dit zelf zo ervaart. Dit is juist ook de groep met een verhoogd risico op chronische ziekten, dus dat mes snijdt aan twee kanten, meent ook Hedi ter Braak.

"Zorgverzekeraars zijn tot nu toe helaas zeer terughoudend in het vergoeden van preventieve zorg"

Eigenaar gezocht

Over de positieve effecten van *Biowalking* zijn alle groene en witte betrokken het roerend eens. Toch is de toekomst van het concept wankel, want er heeft zich nog geen partij gemeld die het *Biowalking*-aanbod wil verzorgen als de provinciale subsidie wegvalt.

IVN is de voor de hand liggende partij: ze hebben nu ervaring met het concept én het landelijke netwerk om *Biowalking* overal in Nederland aan te bieden. In Limburg en Zuid-Holland zijn al *biowalks* gestart vanuit IVN. Maar wie betaalt straks het werk van het IVN? "Zorgverzekeraars zijn tot nu toe helaas zeer terughoudend in het vergoeden van preventieve zorg," zegt Hedi ter Braak. Het zou goed zijn om eens naar andere vormen van preventieve zorg te kijken, denkt Andrea Almasi, zoals valpreventie, of het voorkomen van roken en hoe die worden vergoed. Er is een *businesscase* in de maak over de haalbaarheid en betaalbaarheid van *Biowalking* zonder subsidie. Het idee is dat de kostprijs voor de *Biowalking*-sessies nog beduidend lager kan worden dan die nu is. Tjebbe de Boer: "Het concept staat, er zijn niet veel uren meer nodig voor de ontwikkeling. De vraag is of het project verder opgeschaald kan worden zodat ook de kostprijs daalt." Daarvoor is wellicht extra ondernemerschap nodig, betrokkenheid van bijvoorbeeld de buurtsportcoaches, wandelcoaches en -therapeuten of andere ondernemers in de zorg.

Communicatie

Belangrijk is ook dat het aantal deelnemers stijgt. "Dat zou de financiering wellicht makkelijker maken," zegt Hedi ter Braak, "maar het valt nog niet mee om de echte doelgroep, de mensen die een zetje nodig hebben, te motiveren. Het is zaak dat we op nog meer plekken laten zien dat bewegen in de natuur echt bijdraagt aan lichamelijke én geestelijke gezondheid, bij GGD's bijvoorbeeld."

De communicatie over *Biowalking* naar potentiële deelnemers kan nog wel beter, denkt Ben Sjollema. "Ik flyerde een keer bij de supermarkt, maar mensen zeiden: *Biowalking*, dat is vast niet voor normale mensen zoals ik. Het is nog niet bekend genoeg." Ook daar valt dus nog wat te winnen.

Out of the box

Marloes de Ruiters van programmabureau De Maashorst ziet graag dat nu duidelijk op papier komt welke taken er liggen en wat de kosten zijn, zodat partijen een beslissing kunnen nemen. "We praten er nu al lang over. Het is tijd om wat te gaan doen." Dat het organiseren van de financiering en de taakverdeling meer tijd kost dan de betrokkenen lief is, is niet zo vreemd, stelt Tjebbe de Boer. "Juist door het sector overstijgende karakter van *Biowalking* valt het al snel tussen de bestaande structuren van

het zorg-, het welzijn- en het natuurbelevingsveld. De natuurwereld stelt zich meer en meer open voor andere sectoren, maar er zijn nog geen organisatiestructuren om de verbindingen die dan ontstaan te bestendigen. We denken inmiddels out of the box, maar moeten nog leren om ook out of the box te organiseren én financieren." Het past ook bij pioniersprojecten zoals *Biowalking* om dat samen uit te vinden.

"Juist door het sector overstijgende karakter van *Biowalking* valt het al snel tussen de bestaande structuren van het zorg-, het welzijn- en het natuurbelevingsveld"

Impact vergroten door meer samenspel

De tien maatschappelijke initiatieven zijn onderdeel van en dragen bij aan de transitie naar een meer natuur-inclusieve samenleving.

Wat kunnen overheden en andere *regimespelers* doen om dit verder te vergroten? De transitietheorie (zie pagina 2) helpt ons om kansen vanuit het *regime* te identificeren. Ook benoemen we verschillende rollen van *regimespelers*, vooral overheden, in het gewenste nieuwe samenspel met maatschappelijke initiatieven die zich inzetten voor een natuur-inclusieve samenleving.

1. Kansen vanuit het *regime* om de impact te vergroten

Eerder hebben we beschreven dat de tien maatschappelijke initiatieven onderdeel uitmaken van een transitie naar een meer natuur-inclusieve samenleving (pagina 2) en hoe ze (in potentie) bijdragen aan deze grotere beweging (pagina 22). Om de initiatieven verder te helpen en om hun impact te vergroten, stellen overheden en andere instituties zich geregeld de vraag hoe zij als *regimespelers* hier een rol in kunnen nemen.

De impact van de maatschappelijke initiatieven kan op verschillende manieren worden vergroot. Volgens het Kennisnetwerk Systeeminnovaties en transities (KSI) kunnen niches van innovatie zich verdiepen, verbreden en opschalen (Van der Hoeven, 2010:22):

- verdiepen: inhoudelijk verrijken door al-lerende-doen en al-doende-leren;
- verbreden: uitbreiden naar meer plaatsen, domeinen, sectoren;
- opschalen: verandering teweeg brengen in bestaande structuren en dominante 'praktijken'.

Ook versterken en versnellen zijn termen die gebruikt worden om het vergroten van impact te duiden (Van Twist et al., 2015; Van der Steen et al., 2016; Van der Ploeg et al., 2015):

- versterken: verandering sterker, concreter, stabiel en beter bestand tegen tegenkracht maken;
- versnellen: verandering bespoedigen zodat er tempoverhoging en acceleratiekracht ontstaat.

De tien maatschappelijke initiatieven hebben we eerder geduid als een *niche* (p.xx): een plek waar ruimte is voor innovaties die afwijken van heersende patronen (Van der Hoeven, 2010: 19). Innovaties in de *niches* kunnen tegenwerking of inertie vanuit machtige gevestigde organisaties ontmoeten: de *regimespelers*. Anderzijds kunnen regimespelers ook op een positieve manier cruciaal zijn voor nichedoorbraken. Verandering moet van *nichespelers* komen, maar zonder meebewegende regimespelers bereiken ze geen systeemverandering.

Verandering moet van nichespelers komen, maar zonder meebewegende regimespelers bereiken ze geen systeemverandering

De sleutel tot een natuur-inclusieve samenleving ligt dus niet alleen bij innovatieve maatschappelijke initiatieven. Hun invloed reikt namelijk niet ver genoeg om systeemveranderingen te realiseren vanwege de complexe maatschappelijke systemen en afhankelijkheden van *regimes* (Overbeek en Salverda, 2013). Regimespelers zijn op hun beurt vaak beperkt in staat om eigen *regimes* te veranderen, omdat hun natuurlijke neiging is om zekerheden in stand te houden. Samenspel tussen nichespelers en regimespelers is nodig om uit deze impasse te komen. Dat is nodig om in ketens, systemen en op verschillende schaalniveaus creativiteit, proces-sensibiliteit en onverwachte verbindingen productief te maken, allianties te smeden en partijen bij elkaar te brengen (Overbeek en Salverda, 2013).

2. Het nieuwe samenspel voor een natuur-inclusieve samenleving

In het Programma Tweede Natuur zoeken de rijksoverheid en provinciale overheden gezamenlijk naar mogelijkheden om maatschappelijke initiatieven te ondersteunen, bijvoorbeeld met behulp van netwerken, (minder) regels, kennis, grond en/of geld. Vanuit een perspectief van een responsieve overheid, die wil aansluiten bij de energie en behoeften van de initiatieven. De nadruk ligt hierbij op sociale instrumenten zoals *experimenten, pilots, green deals, groene tafels, living labs en digitale platforms* om samenwerking te stimuleren tussen partijen die willen bijdragen aan een natuur-inclusieve samenleving.

Er zijn steeds meer overheden en andere *regimespelers* die willen samenwerken met maatschappelijke initiatieven. Hoe dat nieuwe samenspel het beste vorm kan worden gegeven is grotendeels nog een zoektocht. Net als de nieuwe rollen die overheden hierbij kunnen spelen. Vanuit de tien maatschappelijke initiatieven zijn er verschillende ervaringen met en behoeften aan het samenspel met overheden, bedrijven en maatschappelijke organisaties. Die ervaringen en behoeften hangen af van de ontwikkelingsfase van het initiatief en van de maatschappelijke context waarin het initiatief moet opereren. Hieronder beschrijven we het (gewenste) samenspel aan de hand van de drie ontwikkelingsfasen waarin de tien initiatieven zich bevinden. De meeste initiatieven vertonen echter kenmerken van meerdere ontwikkelingsfasen. Wij hebben de initiatieven geplaatst in de ontwikkelingsfase waarvan het initiatief de meeste kenmerken vertoont.

Experimenteerfase

Bij maatschappelijke innovaties die zich in de experimenteerfase bevinden, tonen regimespelers interesse maar houden ze nog vast aan oude werkwijzen vanuit het *regime*. Er bestaat bij

het innovatieve initiatief allereerst behoefte aan *verdiepen* en *versterken*, daarna pas aan verbreden, versnellen en opschalen. Initiatiefnemers verwachten in deze fase van *regimespelers* vooral een faciliterende rol door ruimte te scheppen voor experiment, ondersteuning via een ambassadeursrol en een meedenkende rol die bijdraagt tot verdere kennis- en conceptontwikkeling.

In de experimenteerfase kunnen regimespelers ondersteunen door experimenten, ambassadeurs en bij kennis- en conceptontwikkeling

Bij het maatschappelijk initiatief *INature* zijn overheden wel enthousiast, maar als het concreet wordt, zijn ze vaak aarzelend om door te pakken. Er is een spanning tussen de bevoegdheid van de initiatiefnemer en de voorzichtigheid en bedachtzaamheid van ambtenaren om het initiatief te verbinden aan de eigen kaders (en daarmee tijd, geld, ruimte). *Regimekaders* vormen dan bijvoorbeeld een probleem, zoals geen vergunning afgeven vanwege verwachte geluidsoverlast. Vanuit het initiatief bestaat vooral behoefte aan overheden die kansen bieden. Overheden kunnen met experimenten of pilots ruimte in de kaders creëren. Daarnaast heeft het maatschappelijk initiatief vooral behoefte aan ambassadeurs bij overheden ter legitimering en om vertrouwen uit te stralen. De provincie Noord-Brabant heeft deze rol bijvoorbeeld tijdens de Dutch Design Week vervuld, maar in algemene zin zouden overheden deze rol vaker kunnen innemen. *INature* probeert zelf het initiatief te versterken en te verbreden door aan te haken bij andere initiatieven, zoals de Burendag van het Oranjefonds om de buurt te vergroenen, en door aan te haken bij meer gevestigde marktpartijen.

Infranatuur is een pril initiatief maar er zijn al grote gevestigde partijen aangehaakt bij de *Green Deal* die onlangs is gesloten. Er willen zelfs zoveel partijen aanhaken, dat de initiatiefnemers er een rem op moesten zetten: het gaat hen er vooral om die partijen te laten aanhaken die ook zelf natuur willen realiseren. De uitdaging nu is om het initiatief te verdiepen door het concept ook daadwerkelijk te concretiseren in pilots en (voorbeeld)projecten. Naast het bieden van experimenteerterruimte door overheden komt het dan ook aan op het helpen vormgeven van passend samenspel tussen overheden, marktpartijen en initiatiefnemers. Via werkgroepen die onderdeel zijn van de *Green Deal Infranatuur* worden kennis en ervaringen gedeeld. Dat is heel praktisch gericht op concrete actie.

Take-off fase

In de *take-off* fase werken *regimespelers* mee aan maatschappelijke innovaties en wordt voorzichtig gekeken welke veranderingen wenselijk zijn in de bestaande wijze van werken en sturen. Maar er is in deze fase vaak nog weinig echte structurele verandering binnen het *regime*. Vanuit de maatschappelijke initiatieven die willen innoveren is er vooral behoefte aan het *verbreden*, *versnellen* en *opschalen* van de innovatie. De maatschappelijke initiatieven hebben in de *take-off* fase behoefte aan verschillende rollen van *regimespelers*. Sommige van die rollen komen ook in andere fasen voor, zoals de ambassadeursrol die ook bij de experimenteerfase van belang is en de co-creatie rol die ook van belang is bij de acceleratiefase. Andere rollen die maatschappelijke initiatieven van *regimespelers* verlangen tijdens de *take-off* fase zijn een ondersteunende rol bij netwerk- of coalitievorming en bij kennisuitwisseling, maar ook een rol bij het doorbreken van bepaalde machtsstructuren door (de urgentie van) de innovatie te helpen agenderen op de politieke en beleidsagenda.

In de take-off fase kunnen regimespelers helpen bij coalitievorming en kennisuitwisseling, maar ook door de innovatie op de politieke en beleidsagenda te krijgen

Het ideale samenspel bij het maatschappelijk initiatief *Bio-walking* zou een goede samenwerking tussen professionals, vrijwilligers en ervaringsdeskundigen tot uitdrukking moeten brengen. Nu wordt vooral nog gekeken naar een taakverdeling tussen bestaande natuur- en zorgorganisaties en wordt basisfinanciering voor deze organisaties gezocht. Maar de sectoren natuur, welzijn en gezondheid werken nog teveel in hun eigen aparte systemen. Als traditionele maatschappelijke organisaties niet grensoverschrijdend kunnen werken, zouden er misschien wel nieuwe organisaties van vrijwilligers of bedrijven moeten ontstaan die dat wel kunnen. *Regimespelers* kunnen deze nieuwe coalitievorming aanjagen. Er moet vooral op zoek worden gegaan naar ambassadeurs die mogelijkheden zien om de sectoren te overstijgen en die dat willen uitdragen. *Regimespelers* kunnen deze ambassadeurs leveren.

Het samenspel tussen partijen rond het maatschappelijk initiatief *Bodemboeren* is alleen mogelijk als partijbelangen worden geparkeerd. De bodem is een 'common good' en dient als zodanig weer herkend, erkend en benoemd te worden. Dan pas kan het samenspel gespeeld worden. Er is nu geen gelijk speelveld

tussen de verschillende spelers. *Regimespelers* kunnen een rol vervullen in het realiseren van een meer gelijk speelveld. Ook is er meer betrokkenheid nodig van gevestigde partijen als banken, grootgrondbezitters, multinationals, supermarkten, etc. Het samenspel kan organisch doorgroeien door te zoeken naar mensen die op overeenkomstige golflengtes zitten. Overheden kunnen helpen om nieuwe coalities te vormen. *True Cost Pricing* zou ook meer als verbindingsschakel kunnen dienen. Dit is alleen te realiseren als politiek, overheden, gevestigde marktpartijen, ofwel de *regimespelers*, hierin mee gaan en het *regime* hierop inrichten. Voor een goed samenspel moeten ook weerstanden bij grote kennisinstellingen overwonnen worden, die belangen hebben bij de huidige status quo. Overheden die kennisinstellingen aansturen kunnen hen vernieuwend onderzoek laten verrichten dat meer is gericht op de *nichespelers* (voorwaarde is dat het onderzoek minder gefinancierd wordt vanuit het gevestigde bedrijfsleven) en kunnen nieuwe onderzoekinstellingen betrekken. Tot slot kunnen *regimespelers* helpen urgentiemomenten te creëren, zoals het Jaar van de Bodem (2015) of de Voedseltop (2017). Het is ook belangrijk om brede maatschappelijke discussies op te zoeken, zoals gebeurd is in De Rode Hoed, Pakhuis de Zwijger, et cetera. Overheden kunnen dit mede financieren.

Overheden kunnen impact vergroten door het initiatief meer de overheidsorganisaties binnen te halen zodat het bestaande systeem gaat meebewegen

Bij het samenspel met het maatschappelijk initiatief *Sport en Natuur* is het voor betrokken spelers vooral van belang om elkaars belangen te (er)kennen en dezelfde taal te leren spreken. Door het bieden van een arena hiervoor en deelname hieraan kunnen *regimespelers* het initiatief ondersteunen. Dit ideaal is nagestreefd via een Groene Tafel. Deze Groene Tafel maakte de buitensportbonden zeer positief gestemd. Ze zien nu veel kansen, initiatieven zijn groeiend en ontwikkelen zich snel. Lastig voor de bonden is dat de activiteiten op dit moment nog geen onderdeel zijn van hun vaste werkrouines. Het gaat er nu vooral om beschikbaar te zijn en impact na te streven door gezamenlijke projecten te doen, samen de ideeën te verkopen en de resultaten in pakkende beelden weer te geven. Overheden kunnen bijdragen aan het verbreden van de impact door als ambassadeur op te treden en het initiatief veel meer binnen de overheidsorganisatie te halen, zodat in de bestaande systemen meer wordt meegewerkt en meebewogen. Evenals bij *Biowalking* zet *Sport en Natuur* ook in op het argument van preventieve

gezondheidszorg. Het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport heeft echter nog niet het denkkader om op deze wijze aan preventie te doen. Een experimenteerrol zou hier soelaas bieden.

Bij het maatschappelijk initiatief *Nieuwe Stedelijke Natuur* is meer samenspel met overheden vooral gewenst om meer stedelijke partijen te activeren die willen meewerken aan het realiseren van 1000 hectare stedelijke natuur. Hiervoor is het streven om de bestaande coalitie te versterken, bijvoorbeeld via het groene bestuurdersnetwerk van de VNG, en te verbreden, bijvoorbeeld met organisaties als waterschappen en natuurorganisaties als IVN. De gewenste ondersteunende rol van overheden (zoals via het programmateam Tweede Natuur van het Rijk en provincies) hierbij is om samenwerking en coalities verder te helpen uitbouwen. Ook kunnen deze overheden heel goed een podium bieden, helpen bij kennisuitwisseling en ondersteunen bij een goede PR van het initiatief.

Het maatschappelijke initiatief *Crowdfunding voor Natuur* geeft aan dat voor het vergoten van hun impact pilots met overheden, ontwikkelruimte, samenwerking en gezamenlijke analyses met marktpartijen en ambassadeurs nodig zijn. Daartegenover ziet het initiatief een rol voor zichzelf in het verbinden van het huidige (sectorale) overheidsoptreden vanuit het natuurdomein met de brede maatschappelijke energie die er momenteel is op natuur. Het platform zou overheden willen leren om het natuurhaakje meer los te laten en meer aan te haken bij crowdfunding-platforms voor andere maatschappelijke thema's die ook bijdragen aan natuur. Hier heeft het maatschappelijke initiatief dus eigenlijk behoefte aan een lerende overheid, die intern onderzoekt welke nieuw werk- en organisatievormen beter passen om aan te kunnen sluiten bij maatschappelijke innovaties.

Bij het maatschappelijk initiatief *Voedselbossen* is de ervaring dat er nog veel hokjesdenken en een sectorale manier van werken bestaat bij zowel de overheid als de wetenschap. Dat werkt zeer belemmerend voor het gewenste samenspel om de impact van het initiatief te vergroten. Overheden kunnen ook hier een experimenteerrol vervullen die fundamenteeler van aard is dan in de experimenteerfase. Het experimenteren is in deze fase namelijk gericht op het nieuwe integrale werken, op een cultuuromslag binnen het *regime* zelf. De initiatiefnemers van *Voedselbossen* kunnen overigens ook *regimespelers* noemen die al verder zijn, zoals de gemeente Nijmegen en de provincies Noord-Brabant, Flevoland, Limburg en Zuid-Holland en een partij als Staatsbosbeheer. Door deze positieve samenwerkingen lijkt het maatschappelijk initiatief van *Voedselbossen* zich al richting de acceleratiefase te bewegen. Maar de ambitie van het initiatief *Voedselbossen* is om het bestaande landbouwsysteem funda-

menteel veranderen. En daar is ondanks de huidige snelle groei van het fenomeen en het grote enthousiasme van betrokkenen nog nauwelijks sprake van. In die zin hebben voedselbossen nog geen substantiële impact. *Regimespelers* kunnen dit laatste stimuleren door intern goede voorbeelden als *best-practices* uit te dragen en kennis- en leerbijeenkomsten te organiseren met *regimespelers* die nog een omslag te maken hebben. Dit leren moet worden onderbouwd met integraal onderzoek dat bestaande kennisdomeinen overstijgt. Bij het aansturen van dergelijk onderzoek ligt een belangrijke rol voor overheden.

Acceleratiefase

In de acceleratiefase is er actieve betrokkenheid en medewerking vanuit het *regime* bij maatschappelijke innovaties, met als gevolg dat bestaande kaders, regels en beleid moeten worden aangepast. Tijdens de acceleratiefase is er niet zozeer behoefte aan verdieping, versterking of verbreding van het innovatieve initiatief, maar juist aan *versnellen* en *opschalen*. Maatschappelijke initiatiefnemers hebben van *regimespelers* nodig dat zij de impact van het maatschappelijk initiatief helpen vergroten door bijvoorbeeld hulpmiddelen in te zetten voor de eigen competentieontwikkeling en interne nieuwe werk- en organisatievormen.

Maatschappelijke initiatiefnemers hebben van regimespelers nodig dat zij werken aan competentieontwikkeling en interne nieuwe werk- en organisatievormen

Het maatschappelijk initiatief *Kening fan 'e Greide* heeft in de loop der jaren al veel samengewerkt met overheden en andere *regimespelers* maar worstelt ook met het samenspel vanwege het gevaar 'doodgeknuffeld' te worden. Het initiatief is zich zeer bewust van de nadelen van institutionalisering en wil ervoor waken om ingekapseld te worden binnen de organisatievorm van overheden en andere instituties. Tegelijkertijd vraagt het initiatief zich af wat ze nou feitelijk echt hebben weten te veranderen in het *regime*. Er is nog geen sprake van echte structurele verandering in de veeteeltpraktijk. Machtige spelers binnen het bestaande landbouwsysteem houden vast aan hun productievormen. Welwillende *regimespelers* zouden kunnen helpen bij het proces om het bestaande systeem toch langzaam maar zeker te veranderen. Door bijvoorbeeld co-creatie aan te gaan met vernieuwende initiatieven. In dit geval worden hierin eerste stappen gezet met het Living Lab Natuurinclusieve Landbouw Fryslân.

Het maatschappelijk initiatief *De Levende Tuin* benoemt dat de rol van overheden vooral heeft bestaan uit het mogelijk maken en ondersteunen van nieuwe coalities, bijvoorbeeld via de *Green Deal*, en uit het faciliteren van maatschappelijke organisaties zoals het financieren van kennisoverdracht van de Vlinderstichting aan tuincentra. In de eerste fases van dit initiatief voorzagen *regimespelers* dus de nichespelers van hulpmiddelen om de innovatie te verdiepen, versterken en te verbreden. Aangezien het initiatief zich nu verder wil verbreden naar domeinen als water en klimaat, is ondersteuning vanuit overheden hierbij zeer gewenst. Daarnaast zouden overheden ook kunnen bijdragen aan interne competentie- en cultuurontwikkeling zodat het overheidssysteem beter kan aansluiten bij actor- en domeinoverschrijdende initiatieven als *De Levende Tuin*.

3. Structurele lerende infrastructuur over het nieuwe samenspel

De tien maatschappelijke initiatieven kunnen worden gezien als innovatieve *bottom-up* initiatieven die samenwerking zoeken met overheden en andere *regimespelers* om hun impact te vergroten. De beschreven praktijken laten zien wat er zoal bereikt is aan impactvergroting door dergelijk samenspel. Dit betrof vooral nog de experimenteerfase en voorzichtige ondersteuning bij het verdiepen en versterken van de maatschappelijke initiatieven. Om nieuwe en grotere stappen te kunnen maken en een groter bereik te hebben, hebben maatschappelijke initiatieven in het algemeen behoefte aan structureel en verdergaand samenspel met *regimespelers*. Ook wordt er meer samenspel tussen de *regimespelers* verwacht: marktpartijen, maatschappelijke organisaties en overheden die samen op trekken in plaats van dat een van die partijen een afwachtende houding aanneemt zoals nu nog weleens gebeurt. De uitdaging is om een lerende infrastructuur te bieden zodat dergelijk samenspel kan worden versterkt en uitgebreid. Zo'n lerende infrastructuur kunnen maatschappelijke initiatieven en *regimespelers* het beste samen vormgeven.

De uitdaging is om een lerende infrastructuur te bieden zodat dergelijk samenspel kan worden versterkt en uitgebreid

Een deel van de bestaande lerende infrastructuur om als *regimespelers* een opbouwende bijdrage te leveren aan innovatie voor een natuur-inclusieve samenleving, de vernieuwingsagenda Tweede Natuur, zal binnenkort eindigen. Het PBL beveelt

aan dat provincies en het ministerie van Economische Zaken nadrukkelijker inzetten op vermaatschappelijking van natuur en daarbij het lerend vermogen van overheden en de netwerken waarin de vernieuwing plaatsvindt, te versterken (PBL, 2017: Lerende evaluatie van het Natuurpact). Als *regimespelers* meer responsief moeten of willen zijn, zal meer geïnvesteerd moeten worden in een lerende infrastructuur die het mogelijk maakt dat *regimespelers* beter hun rol kunnen nemen om op passende wijze te helpen de impact van vernieuwende maatschappelijke initiatieven te vergroten. Om zo samen verder te werken aan een natuur-inclusieve samenleving.

INTIATIEF #8: I4NATURE

Natuur mag *fun* zijn!

Vijftien jongeren zitten in een treincoupé. Uit hun weekendtassen en rolkoffers steken jonge eiken, essen en acacia's, in het bagagerek ligt een kleine bloeiende magnolia (oké, een exoot, maar hé, wel de mooiste struik die in het tuincentrum te vinden was). Jongeren en bomen zijn onderweg naar een dancefestival in de polder. De jongeren voor drie dagen, de bomen voor altijd: ze zijn eerst het entreebewijs voor het festival en worden na afloop op het feestterrein gepland. Welkom in de nieuwste fase van het verduurzamen van festivals!

Na de drankmuntjes met bloemenzaad, de composteerbare bekers en de dansvloer die energie opwekt is in festivalland de tijd rijp voor een nieuwe stap in duurzaamheid. Steeds meer festivals, van kleine theaterweekends tot concerten met 40.000 bezoekers, strijken neer in het buitengebied – uit zichzelf of door gemeenten die de stad van te veel *events* wil vrijwaren. Vaak in of naast natuurgebieden, waar groene organisaties vervolgens hun hart vasthouden of de natuur de verstoring wel verdraagt. Kan dat anders, vroeg Xander Beks, afgestudeerd landbouwtchneut en zelf fervent festivalganger, zich af: "Kunnen we een festival organiseren waar de natuurkwaliteit na afloop is toegenomen? Een *event* waarbij de natuur niet alleen het podium is, maar er zelf ook op komt te staan? En waarbij jongeren enthousiast worden gemaakt om meer met of voor de natuur te doen?"

Dutch Design Week

Met die vraag ging hij de boer op in de festivalwereld. Jeroen Mulder, beleidsadviseur bij de provincie Noord-Brabant, bood hem vanuit de provincie een podium aan op de *Dutch Design Week* 2015 om het idee te presenteren en bekend te maken via een prijsvraag: hoe kan het concept 'natuurfestivals' concreet vorm krijgen? Hier ontstond de gedachte om een community te creëren onder de naam *I4Nature*. Om zelf festivals te organiseren, maar vooral om kennis over de combinatie natuur-festivals te ontwikkelen en delen, onder andere via Groene Tafels. Op de *Dutch Design Week* in 2016 was de officiële kick-off van *I4Nature*.

Talent benutten

Wat Xander Beks drijft is de wens om jongeren sterker betrokken te maken bij natuur, en ze daartoe ook de kans te geven. Want hij weet dat zij best bij willen dragen aan een groenere wereld, maar het moet wel leuk zijn en samen met vrienden gedaan kunnen worden. *Fun* en *community* zijn bij uitstek de ingrediënten van festivals, en daarmee zijn dus grote groepen jongeren te bereiken. Dat is ook hard nodig, denkt Xander Beks: "De pro-

blemen waar we voor staan met het klimaat en biodiversiteit zijn te groot om alleen aan overheden en natuurorganisaties over te laten. We moeten veel meer mensen betrekken en in beweging brengen. En jongeren zijn bij uitstek een groep waar veel talent zit. Die talenten kunnen we via *I4Nature* aanspreken. Dan doen we door natuur weg te halen uit de hoek waar 'niks mag', en het leuk en inspirerend te maken."

Green legacy

Het idee van festivals of evenementen met een *green legacy* spreekt jongeren aan, want het gaat uit van positieve energie, van concreet iets doen en met elkaar iets moois neerzetten. Xander Beks: "Ik heb de indruk dat het echt in de lucht hangt om iets positiefs maatschappelijks te willen doen. Kijk naar het succes van *10.000 hours* waarbij festivalbezoekers via vrijwilligerswerk, zoals voor natuurbeheer, hun toegangkaart verdienen. Het festival is het feest om die gezamenlijke 'maatschappelijke' prestatie goed te vieren."

"Ik heb de indruk dat het echt in de lucht hangt om iets positiefs maatschappelijks te willen doen. Kijk naar het succes van '10.000 hours' waarbij festivalbezoekers via vrijwilligerswerk, zoals voor natuurbeheer, hun toegangkaart verdienen"

Positieve energie en concreet aan de slag: dat spreekt ook bedrijven aan. De initiatiefnemers van *I4Nature* spreken daarom op dit moment met veel partijen over wat er allemaal kan. Zoals met Heineken die, anders dan vijf jaar terug, nu zeer geïnteresseerd is. "Er zijn bijvoorbeeld ideeën om festivalgangers een Jeroen Bosch-bos te laten planten op het terrein waar Heineken het water voor het bier onttrekt. We zitten ook aan tafel met Current en Philips, en met Greenpeace, die ook op zoek is naar nieuwe manieren om jongeren te bereiken." De betrokkenheid van het ministerie van EZ bij *I4Nature* opent deuren en zorgt dat ze vrij gemakkelijk bij partijen aan tafel komen, merkt Xander Beks. "Het geeft ons autoriteit en het wekt vertrouwen, dat maakt de gesprekken anders."

Labs

Festivals die buiten worden gehouden op allerlei plekken vragen om creativiteit, en fungeren zo ook als laboratoria voor nieuwe, duurzame vindingen. Een mooi voorbeeld is de energiezuinige

podiumverlichting die werd ontwikkeld voor de wereldtour van Bløf, zodat naar afgelegen plekken maar één in plaats van drie generatoren nodig waren. Die verlichting wordt nu ook in grote concertzalen gebruikt, vertelt Jeroen Mulder. "En we denken vanuit de provincie bijvoorbeeld na over een evenement langs de Zuiderwaterlinie van Grave tot West-Vlaanderen waar veel natuur en water aanwezig is. Daarmee kunnen we bij een groot publiek thema's op de kaart zetten die in de nabije toekomst steeds belangrijker worden, namelijk water en bodem. Een fantastisch idee is om deze linie van boven aan te lichten, maar dat leidt misschien tot verstoring van vogels."

"Festivals die buiten worden gehouden op allerlei plekken vragen om creativiteit, en fungeren zo ook als laboratoria voor nieuwe, duurzame vindingen"

We kunnen dan creatief nadenken of daar een oplossing voor is; Philips gaf al aan te willen onderzoeken of het mogelijk is om niet verstorende verlichting te ontwikkelen." Het past helemaal bij de gedachte achter *I4Nature* om een community te zijn die niet alleen het idee van 'natuurfestivals' voedt, maar partijen verbindt en dingen echt in gang zet.

Jeroen Mulder: "Het is daarom mooi dat via *I4Nature* 'rare' ontmoetingen plaatsvinden tussen kunstenaars, mensen uit de dancewereld, bedrijven, jongeren, natuurorganisaties. Door dingen samen te gaan doen, verhalen en ambities te delen en elkaar te betrekken komt er van alles in beweging. Je ziet dat er nieuwe dingen en nieuwe producten ontstaan, die kennis kan verspreid worden. Realiseer je dat *dance* een zeer belangrijk exportproduct is van Nederland, groter dan de tulpenbollensector."

Terrein groener achterlaten

Jeroen Mulder ziet ook mooie kansen om via een evenement onaantrekkelijke locaties te transformeren in groengebieden met natuurwaarden. "Denk aan vrijkomende gebieden zoals het terrein waar eerst het museum SMS in Den Bosch stond, of al langer braakliggende terreinen. Laat mensen daar een feest bouwen met als insteek het gebied groener achterlaten." Dat kan ook op kleinere schaal, een buurtfeest bijvoorbeeld. *I4Nature* is bijvoorbeeld in gesprek met de organisatie achter de *Burendag*. "In plaats van de gebruikelijke trampoline en de barbecue kunnen bewoners de buurt ook samen groener maken. Samen een poel in het park graven kan een fantastisch modderfeestje worden."

Vertrouwen krijgen

Ideeën, animo en kansen zijn er meer dan genoeg, maar de stap om het concreet te maken en alle ideeën tot uitvoering te brengen is nog een lastige, merkt Xander Beks. "Overheden en natuurorganisaties geven allemaal aan te willen vernieuwen en innoveren, maar het vertrouwen dat daar vervolgens bij hoort ontbreekt vaak. Zij schrikken er op het laatste moment vaak voor terug om een festival toe te staan, want wat als het fout gaat, als er toch schade aan de natuur optreedt? Ze kiezen dan liever voor veilig." Hij zou graag het vertrouwen krijgen om het uit te proberen en dat, mocht er iets misgaan, het vertrouwen dat dan goed opgelost wordt. Hier ligt ook een taak voor *I4Nature*, ziet hij. "We moeten heel duidelijk maken wat we gaan doen, dat het niet de bedoeling is beplanting kapot te maken of soorten te verstoren. Juist niet. Je ziet ook dat er vanuit de festivals zelf bijvoorbeeld geluidmetingen worden gedaan: staat het te hard? dan zetten we de volumeknop terug." De beeldvorming rond festivals werkt daarbij niet echt mee. "Een muziek- of dancefestival roept bij veel mensen het beeld op van kratten bier, een bak herrie en een hoop rotzooi na afloop. Maar festivals zijn er in heel veel soorten, van intiem en kleinschalig tot heel grootschalig."

"Het past helemaal bij de gedachte achter I4Nature om een community te zijn die niet alleen het idee van 'natuurfestivals' voedt, maar partijen verbindt en dingen echt in gang zet"

In hokje passen

Moeizaam is ook het traject om, als de toestemming er eenmaal is, de vereiste vergunningen verleend te krijgen. Jeroen Mulder: "De regelgeving is heel gestructureerd, een 'natuurfestival' past niet in een bestaand hokje." Het zou erg helpen, zegt Xander Beks, als de mensen die met de vergunningen bezig zijn, creatief zouden meedenken om het voor elkaar te krijgen. En als we met iedereen die betrokken is tegelijk kunnen starten: de terreinbeheerder, vergunningverlener, festivalorganisator. Het gaat vaak over ontkokering bij de overheid, maar in de praktijk wordt nog weinig los van die kokers gewerkt."

Natuurtop als festival

Om bij de overheid en terreinbeheerders meer handen op elkaar te krijgen voor 'natuurfestivals' zou weleens de meeste winst geboekt kunnen worden als mensen die nu nog aarzelend tegenover de combinatie festivals en natuur staan zelf gaan meemaken hoe leuk het is, denkt Xander Beks. "Ze praten erover, maar hebben zelf vaak niet de beleving van een mooi festival

meegemaakt. Wat zou het geweldig zijn als de volgende Natuur- en Klimaatop eind oktober zou plaatsvinden in een festivalachtige setting. Je zou eens moeten zien hoeveel meer er dan in beweging komt!"

"Wat zou het geweldig zijn als de volgende Natuur- en Klimaatop eind oktober zou plaatsvinden in een festivalachtige setting. Je zou eens moeten zien hoeveel meer er dan in beweging komt!"

INTIATIEF #9: KENING FAN 'E GREIDE

Een 'razende' groep burgers is opgestaan

Het werd stiller en stiller boven de weilanden van Friesland. De grutto, kievit en wulp: muzikant Sytse Pruiksma hoorde ze veel te weinig meer. Het was voor hem het alarmsignaal dat het typisch Nederlandse weidelandschap, toch bijna 1 miljoen hectare groot, aan het verpieteren was. En dat Friesland daarmee een stuk van haar identiteit verloor. Dat raakte hem diep, daar moest wat aan gebeuren.

PORTRET

Het grote verdwijnen van weidevogels in Nederland was al 30 jaar bekend, maar niemand lukte het om het tij echt te keren, constateerde de initiatiefnemers van *Kening fan 'e Greide*, de verantwoordelijke partijen leken vooral naar elkaar te wijzen. En collectieve onmacht als gevolg. Veel andere burgers, waaronder zijn vrienden Klaas Sietse Spoelstra en Theunis Piersma, deelden Sytse zijn zorgen. Ze organiseerden in 2009 een 24-uurs tentoonstelling en discussie in Gorredijk over de vraag: *Waar gaat het heen met Fryslân?* Daaruit ontwikkelde zich ideeën waarvan het veranderende landschap er eentje van was. Het werd de basis onder het in 2012 gestarte burgerinitiatief *Kening fan 'e Greide* met de grutto als symbool. Vanaf dat moment heeft zich een reeks van activiteiten ontplooid die het debat over de toekomst van het landschap heeft aangewakkerd.

Met als doel te zorgen voor behoud en herstel van het Friese landschap mét weidevogels, en het publiek bewust te maken van de noodzaak daarvan. De grutto als spiegel voor de mens. De initiatiefnemers willen dit doen op een onconventionele manier, namelijk 'van onderop', met betrokken burgers en hun diverse talenten. Door niet langer naar elkaar te wijzen, maar samen perspectieven te ontwikkelen en verantwoordelijkheid te nemen. Het initiatief werkt vanuit drie perspectieven. Vanuit kennis als fundament, kunst en cultuur als inspiratie en innovatie als vrucht. De kracht van bijvoorbeeld de culturele waarde van het landschap is in het debat van de afgelopen 30 jaar altijd onderbelicht geweest terwijl de kern van de boodschap juist via die creatieve vorm veel dieper betekenis kan geven. Want mensen worden zoveel dieper geraakt als het gaat over het landschap als hun identiteit, in plaats van over 'biodiversiteit'. En als iets via theater of muziek tot hen komt in plaats van via woorden. Verschraalt met het landschap ook zijn cultuur? Als de grutto niet meer in het landschap is raakt hij ook uit de taal, de poëzie, de rituelen en wat vinden we daar eigenlijk van?

Dadendrang met impact

Sindsdien 2012 is er veel gebeurd. Er waren debatten en voorstellingen op locatie, een uitvoering met honderden fanfaremuzikanten, het melkproduct *Weide weelde* zag als innovatie spin-off het licht, scholieren kregen les midden in het landschap, en op waarisamalia.nu volgden 1.300 fans de grutto Amalia op haar tocht van Afrika naar Nederland en terug. Allemaal georganiseerd door een groep bevlogen mensen die er veel (ook vrije) tijd in stopten om de beweging op gang te krijgen.

"We zijn een razende groep", zegt voorman Klaas Sietse Spoelstra. En juist die tomeloze energie zorgde voor een flinke impact van *Kening fan 'e Greide* op het publieke debat over landschap en biodiversiteit, in Friesland en Nederland-breed. "We zijn als het ware op een kistje gaan staan om aandacht te vragen voor het probleem. Die agendering is goed gelukt. Drie jaar terugging het in Provinciale Staten nooit over het belang van biodiversiteit en bijvoorbeeld natuur-inclusieve landbouw, nu wel. Het thema klinkt bijvoorbeeld ook door in het *European Capital of Culture*-programma van Leeuwarden *Fryslân 2018*, het provinciale beleid en het landelijke debat over natuur-inclusieve landbouw is vanuit hier aangezwengeld."

"Wij creëren met onze activiteiten de humus, waarop overal bloemen kunnen gaan groeien. Wij proberen spin-off te creëren

in diverse werkvelden die annex zijn met het Nederlandse weidelandschap. 'Mooie bloemen' zijn ook de vorming van het *Living Lab Natuur-inclusieve landbouw*, de instelling van een lector Weidevogelbeheer op hogeschool Van Hall Larenstein en een groep gangbare boeren die steeds meer geïnteresseerd raken in vormen van natuur-inclusieve landbouw.

"Het initiatief werkt vanuit drie perspectieven. Vanuit kennis als fundament, kunst en cultuur als inspiratie en innovatie als vrucht"

Hans van de Werf, die als directeur van de Friese Milieufederatie in 2012 aansloot bij het initiatief, ziet dat *Kening fan 'e Greide* een dwars, prikkelend geluid en dito aanpak heeft toegevoegd aan de manier waarop traditioneel over de biodiversiteit en weidevogelproblematiek wordt gesproken. "Het initiatief heeft een grote en vernieuwende plek veroverd in het debat. Enkele jaren terug hoorde ik nog: "Ze komen toch niet weer aan met die grutto?, maar dat is echt voorbij."

Foto: Klaas Sietse Spoelstra

Raken via muziek

Belangrijke pijler van de werkwijze van het initiatief is de dimensie kunst en cultuur. Sytse Pruiksmā: "In de discussies gaat het te vaak over technische oplossingen voor de problemen rond weidevogels, maar dat raakt niet de kern van het probleem. Wij verbinden daarom nadrukkelijk innovatie, wetenschap en kunst met elkaar. Die hebben elkaar nodig om het verhaal goed te vertellen en die combinatie blijkt geweldig te werken. We zien dit als onze interventiemethodiek, waarmee vraagstukken die vastzitten weer vlotgetrokken kunnen worden." Zelf organiseerde hij in januari 2016 een muziekkuitvoering met 250 Friese fanfaremuzikanten. Die speelden gezamenlijk zelfgekozen muziekstukken over vogels onder de titel *Birds & Brass*, én twee stukken die Sytse Pruiksmā componeerde, geïnspireerd op het leven van grutto's. "Bij de repetities ging het spelen van mijn stukken moeizaam, want ze waren heel anders dan het hun bekende repertoire. Maar na de uitvoering mailde een van de meest sceptische spelers me met de boodschap 'dit was echt het hoogtepunt in mijn vijftigjarige muzikantenbestaan!' Behalve dat het verhaal van de weidevogels de mensen in de zaal via de muziek echt raakte, laat zijn reactie zien hoe het werkt: we komen niet verder als we weidevogelproblematiek hetzelfde blijven benaderen, als we steeds het bekende 'hoempa, hoempa, hoempa' spelen. We moeten echt anders gaan denken, en dat kan als we onze oogkleppen afzetten."

"We komen niet verder als we weidevogelproblematiek hetzelfde blijven benaderen, als we steeds het bekende 'hoempa, hoempa, hoempa' spelen. We moeten echt anders gaan denken, en dat kan als we onze oogkleppen afzetten"

Handelingsperspectief bieden

Kening fan 'e Greide wil niet alleen werken aan bewustwording maar mensen – burgers – laten zien dat ze zélf iets kunnen bijdragen aan een veranderende wereld. Klaas Sietse Spoelstra: "Veel mensen voelen onmacht als ze zien hoe het landschap om hen heen verandert. Wij dagen mensen uit zelf op te staan en de onmacht stap voor stap te slechten." 'Glocalisatie' noemt de initiatiefgroep dit: de mogelijkheid om lokaal te handelen in globale vraagstukken. Want die grutto in onze achtertuin staat voor de grote ecosysteem problemen over de hele wereld. Monique Verhoeven, een burger-boer die zich onlangs bij het initiatief aansloot: "We willen handelingsperspectieven bieden, zoals met

de ontwikkeling van Weide Weelde melk. Dat is melk die wordt geproduceerd door twaalf Noordelijke boerenbedrijven die hun koeien houden op deels 'kruidenrijk grasland vol vogelgeluiden.'" De verkoop van de vogelvriendelijke melk leverde het 1e jaar al 15.000 euro op voor weidevogel vriendelijke maatregelen die de Weide Weelde boeren kunnen implementeren in hun eigen bedrijf en areaal.

Grote spelers bewegen

Initiatieven van kleine spelers zoals de *Weide Weelde*-boeren zetten ook veranderingen in gang bij grote spelers zoals Friesland Campina en Rabobank, ziet Klaas Sietse Spoelstra: "Het zijn speldenprikken die we aan het heersende landbouwsysteem geven. We laten zien: kijk, het kan wel anders!" Want dat heersende systeem is weerbarstig. Niet alleen omdat 80% van de melk bestemd is voor de export, wat Nederlandse consumenten beperkt invloed geeft, maar ook vanwege het 'Mansholtdenken', dat nog altijd dominant is: het idee dat schaalvergroting nodig is om de wereld te voeden. Hans van der Werf: "Dit geluid komt van overheden, van de WUR, LTO en zuivelcoöperaties. Het zit diep verankerd in de samenleving, maar het moet echt veranderen." Een mooi succes was daarom dat *Kening fan 'e Greide* het Wereld Natuurfonds (WNF) wist te inspireren met hun verhaal en aanpak. (Oud) WNF-directeur Johan van de Gronde wist vervolgens de Rabobank en Friesland Campina te bewegen tot een gezamenlijk project in 2016 voor de melkveehouderij die beter is voor de biodiversiteit. "Dat hadden we als burgerinitiatief niet zo snel voor elkaar gekregen", zegt Klaas Sietse Spoelstra. Het zorgde er ook voor dat WNF besloot zich meer met de 'eigen achtertuin' te bemoeien en een eigen visie op de Nederlandse landbouw opstelde. De grutto als panda van Nederland.

Grutto als spiegel

Sterk aan het initiatief is, denkt Sytse Pruiksmā, dat het verhaal veel verder reikt dan de weidevogels. "Die grutto houdt ons de spiegel voor van hoe we als mensen omgaan met ons landschap. Als 70% van de vogels verdwijnt, dan zegt dat vooral iets over ons. We willen het verhaal zo laden dat het veel meer mensen raakt dan alleen diegenen die bezig zijn met biodiversiteit. Zo is het ook een verhaal over leiderschap, over zelf opstaan en iets doen."

"Wat we doen haakt aan op het besef van steeds meer mensen dat geluk niet alleen om geld gaat, maar om immateriële dingen", stelt Monique Verhoeven. "Onderzoek laat zien dat velen het verval van het landschap ervaren als een aantasting van hun welzijn." Voor Wim Hiemstra, aangesloten als zelfstandige, past het initiatief ook naadloos in de zoektocht naar democratische vernieuwing die overal gaande is. En bij het denken vanuit *commons*. "Het landschap is van ons allemaal, mensen voelen

zich daar eigenaar van, en willen erover meepraten en willen meedoen. Dat kan hier." Klaas Sietse Spoelstra: "Veel mensen zijn op zoek naar wat hun identiteit nog is een globaliserende wereld. Daar sluiten wij op aan, maar dan wel op een heel andere manier dan iemand als Geert Wilders doet."

Knuffelen

Er is veel bereikt in zes jaar *Kening fan 'e Greide*, maar één ding doet zeer: het aantal weidevogels neemt nog steeds af. Hans van de Werf: "Het doel van meer bewustwording is geslaagd, maar we zijn nog niet in staat geweest de achteruitgang van de weidevogel te stoppen." Misschien gaat dat ook voorlopig niet gebeuren en kan alleen de wal het schip gaan keren voordat er fundamentele veranderingen komen. Hans van der Werf ziet dat er op systeemniveau te weinig verandert. Sterker nog, hij ervaart dat de overheid de doelen waar het initiatief voor staat tegenwerkt. "De provincie knuffelt ons, maar ondersteunt ook de gangbare melkveehouderij in de regio met vele miljoenen. Zij zal ook keuzes moeten maken." Hij mist visie bij de provincie: "Laat de provincie een gemeenschappelijke agenda opstellen waar we met elkaar aan kunnen werken." Sylvia van Lieshout, beleidsmedewerker bij de provincie Friesland ziet nog een ander obstakel: "Een netwerkorganisatie zoals dit initiatief werkt veel integraler dan de overheid op dit moment is ingericht. Het gevaar is groot dat goede projecten tussen de bestaande beleidskaders vallen." Die kloof is begrijpelijk, vindt Klaas Sietse Spoelstra, maar onhandig is het wel om met een project langs tien loketten te worden gestuurd. Hij ziet graag dat de provincie dit beter coördineert.

Fris blijven

Klaas Sietse Spoelstra wil met *Kening fan 'e Greide* de komende tijd de buitenboordmotor zijn die nieuwe ontwikkelingen aanzwengelt en de club zijn die alle partijen op het Friese landschap verbindt. "Want als wij dat niet doen, doet niemand het." Hij ziet graag dat de overheid dit soort vrije initiatieven ondersteunt, maar aarzelt over te veel bemoeienis. "We willen niet gekaapt of gekocht worden door de provincie. En we moeten zelf ook waken voor institutionalisering. We werken nu als een netwerk waar weinig hiërarchie in zit, dat willen we zo houden anders worden we te log. Projecten die uit ons initiatief voortvloeien moeten daarom ook zelfstandig draaien, met een eigen bestuur en organisatie." Hij kijkt ook kritisch naar zichzelf: "Misschien is mijn eigen houdbaarheidsdatum op een gegeven moment voorbij, en is het tijd voor nieuwe pleitbezorgers. Dan houden we het initiatief fris."

"We werken nu als een netwerk waar weinig hiërarchie in zit, dat willen we zo houden anders worden we te log. Projecten die uit ons initiatief voortvloeien moeten daarom ook zelfstandig draaien, met een eigen bestuur en organisatie"

INTIATIEF #10: BODEMBOEREN

Passie voor gezonde bodem slaat over op anderen

Fransjan de Waard weet nog hoe het ging. De film *Bodemboeren* was in Hardenberg vertoond voor zo'n 40 boeren uit de streek, toen halverwege de discussie na afloop van achteruit de zaal klonk: "Dus wij hebben het dertig jaar verkeerd gedaan?" Even stond hij met de mond vol tanden, want zo was de film die hij samen met Joris van der Kamp maakte, niet bedoeld: om boeren te vertellen dat ze het fout deden.

Nee, hij wilde vooral vijf boeren aan het woord laten over waar zij met passie aan werken: een gezonde en levende bodem. Eén die krioelt van schimmels, micro-organismen en wormen, waar voldoende lucht, koolstof en water in zit. Een bodem die het voedsel dat ze erop verbouwen vitaliteit geeft, zoals een van de boeren in de film zegt. De film was bedoeld om dat verhaal uit te dragen in Nederland en daarmee ook anderen te inspireren om aan een gezonde bodem te werken. En ja, het waren vijf biologische boeren die dit verhaal het beste wisten te vertellen.

Kapstok voor gesprek

De film *Bodemboeren*, geproduceerd in 2014, zou ook gaan werken zoals Fransjan de Waard had gehoopt. In ruim vijftig voorstellingen zagen honderden boeren, burgers en beleidsmakers de documentaire en discussieerden er na afloop over. Op velen van hen maakten de persoonlijke verhalen van de boeren grote indruk.

Het succes van de veertig minuten durende documentaire verraste hem, zegt Fransjan de Waard. "We hebben raak geschoten met de formule: een film die discussie over het onderwerp opwerpt en dingen in beweging zet. Zoals heel concreet een bodempilotproject van drie hectare met LTO Salland, dat nu zijn tweede jaar ingaat. Dat project is op zich al een succes omdat het door boeren zelf is opgestart en het vormt een mooie kapstok voor gesprekken."

Kapstok. Het woord valt steeds als het over de impact van de film gaat. "Hij roept discussie op, mensen vinden de vijf verhalen inspirerend of die raken juist in hun allergie. In beide gevallen is er een aanleiding voor een gesprek," zegt Gera van Os, die als lector Duurzaam bodembeheer bij Aeres Hogeschool de film gebruikt in haar onderwijs.

Recht uit het hart

Dat 'het gesprek over bodem' is geopend, is er vooral aan te danken dat in de film vijf boeren aan het woord zijn die recht vanuit hun hart vertellen waarom ze doen wat ze doen, denkt Sjef Staps van het Louis Bolk Instituut. "Ze laten zien dat hun bedrijfsvoering gericht op een gezond bodemleven echt werkt." "Meer overtuiging kun je niet hebben," zegt ook John Arink, biologisch boer die niet in de film voorkomt, maar er zó tussen had gepast. "De film laat zien dat een landbouwbedrijf dat zonder chemie werkt en een gezonde bodem oplevert, een economisch haalbaar model is. Het is belangrijk om dit duidelijk te maken voor wie hier sceptisch over is". Niet alleen mensen binnen de landbouwsector zelf, maar ook de ketenpartijen en consumenten.

"De film laat zien dat een landbouwbedrijf dat zonder chemie werkt en een gezonde bodem oplevert, een economisch haalbaar model is"

Sterk aan de film vindt Sjef Staps, dat die bij de boeren zelf begint. "De beweging voor een gezonde landbouw, is een beweging van onderaf, die is niet opgelegd. De boeren doen het vanuit passie en ze laten daarmee een alternatief zien voor het uitsluitend gedreven worden door geld." Daar is veel behoefte aan, valt Jos Verheul bij. Hij was als adviseur Duurzaam Landgebruik bij Rijkswaterstaat ook een van de oprichters van het *Initiatief Bewust Bodemgebruik* en wist van daaruit de filmproductie mogelijk te maken. "Gesprekken over geld slaan al gauw dood. Pas als je laat zien, zoals deze boeren doen, hoeveel echte waarden er worden gecreëerd via een gezonde bodem, komen we verder."

Van onderaf én de inzet van individuen, dat herkent ook Fransjan de Waard als succesfactoren. "Het is steeds een individuele zaak of je voor het onderwerp bodem in beweging komt. Dus ook of iemand zelf besluit deze film ergens in zijn netwerk te willen vertonen, omdat het hem of haar raakt. Daar hangt het effect van *Bodemboeren* van af."

Aansluiten bij de tijdsgeest

Een groot pr-budget had de documentaire niet, maar *Bodemboeren* werd wel in korte tijd een fenomeen in de landbouwwereld. Ook wie de film niet heeft gezien, weet waar hij over gaat want hij sluit nauw aan bij de tijdsgeest. *Bodemboeren* ging bij de start van het Jaar van de Bodem (2015) in première, en dat jaarthema viel niet uit de lucht. Want de aandacht voor gezonde bodem komt voort uit het groeiende – al dan niet intuïtieve – besef bij burgers en organisaties dat er iets niet klopt aan de huidige manier van voedselproductie. Consumenten worden kritischer, krijgen steeds meer aandacht voor gezond voedsel en voor de waarde van natuur. Janneke Tops ziet dat in haar cursussen over moestuinieren. Ze gaf les aan inmiddels ruim duizend mensen die zelf groente willen verbouwen en de helft van de cursustijd gaat het over de bodem. "Mensen beseffen dat wat voor hun eigen bodem geldt, ook geldt voor de landbouw op grote schaal." Vanuit burgers komt ook toenemend verzet tegen megastallen en klinkt de roep om de koe terug in de wei. Overheden beseffen dat de maatschappelijke lasten van de reguliere landbouw steeds zwaarder drukken, en dat de staat van de bodem alarmerend begint te worden. Zeker de watersector wil daarin nu echt verandering gaan zien. Beleidsmakers omarmen daarom het concept van 'natuurinclusieve landbouw' als breed toekomstperspectief. Ook andere grote spelers in grondgebruik, zoals de Federatie Particulier Grondbezit, agenderen het thema 'bodem'. De film *Bodemboeren* past naadloos in deze beweging, als document dat het niet alleen anders moet, maar vooral ook anders kán.

Happy few

Maar we mogen ons niet in de luren laten leggen, waarschuwt Jos Verheul. "Naast het toenemende aantal kritische en bewuste consumenten is er een nog veel dominantere beweging, namelijk die van *money driven* praktijken. De bodem komt steeds meer in bezit van partijen die vooral kijken naar het aantal euro's dat ze ermee verdienen, zoals verzekeringsmaatschappijen. Ook bij de overheid is het behoorlijk lastig om binnen te komen met gezonde-bodemverhalen bij cruciale diensten zoals het Rijksvastgoedbedrijf."

"De film brengt de mens weer terug als factor in het landbouwsysteem dat steeds meer een industriële sector is geworden"

Foto's: Joris van der Kamp

Boer John Arink merkt het in zijn eigen praktijk: "Ik ben afhankelijk van de groep burgers die nadenkt en bereid is méér te betalen voor duurzaam geproduceerde producten, en dat is een beperkte groep." Gera van Os ziet datzelfde: "Het is misschien voor de *happy few*." Al gaat het in de landbouwsector ook steeds vaker over a *happy few*, ziet John Arink. "De toenemende, door LTO gewenste schaalvergroting in de landbouw zorgt dat veel boeren moeten afhaken. Toen ik begon met mijn bedrijf waren er 25.000 varkensboeren, in 2020 zullen dat er nog maar 2.500 zijn. Vaak ook nog eens zonder eigen grond want ze zijn in dienst van een verzekeraar."

De documentaire werkt als een belangrijk tegengif voor puur op euro's gestuurde ontwikkelingen, ziet Jos Verheul. Vandaar dat hij er vanuit het *Initiatief Bewust Bodemgebruik* geld in stak zonder nou precies te weten waar hij aan begon. "De film brengt de mens weer terug als factor in het landbouwsysteem dat steeds meer een industriële sector is geworden."

Kloof overbruggen

Lector Gera van Os is blij met het positieve geluid dat de film vanuit de landbouw zelf laat horen, dat er oplossingen zijn voor grote knelpunten. Haar studenten komen inmiddels zelf met de vraag naar meer les in bodemkunde. Maar of iedereen biologisch kan gaan boeren, dat betwijfelt ze. "Het zou jammer zijn als door dat idee de gangbare boeren afhaken om over duurzaam bodemgebruik na te denken." Fransjan de Waard hoorde in de gesprekken rond de film ook de vooroordelen over biologische boeren. "Ze zouden amper verdienen of een heel andere type mens zijn, maar veel biologische boeren hadden voorheen zelf een gangbaar landbouwbedrijf. Ik zie trouwens ook steeds meer gangbare boeren goed naar de bodemkwaliteit gaan kijken. Natuurinclusieve landbouw zou een mooie nieuwe noemer kunnen zijn om de kloof te overbruggen en samen verder te komen."

Meer overheidsregie

Om de alarmerende staat te keren waarin een groot deel van de Nederlandse bodem verkeert, moet nog veel gebeuren. Jos Verheul: "De bodem is een *common good*. De overheid, in alle lagen, zou daarom veel sterker de regie moeten nemen en het voortouw in de zorg voor die bodem." Sjef Staps deelt deze wens, maar hij ziet dat de overheid in het algemeen nog weinig thuis geeft. "Ook de eigen pachtsystemen zijn gericht op kortdurende contracten en daarmee uitputting van de bodem." Jan Jansen, senior-beleidsmedewerker bij het ministerie van Economische Zaken rond het programma *Natuurvisie*, begrijpt de kritiek. Hij hoopt dat er binnen de overheid voldoende ruimte blijft voor het experiment en voor mensen die hun nek durven en mogen uitsteken om dingen anders te organiseren.

Meer betrokkenheid

Sjef Staps ziet ook dat een sterkere betrokkenheid van andere partijen in de keten cruciaal is, zoals de supermarkten en grootgrondbezitters. Een systeem als *True Cost-pricing* kan daarbij helpen, door inzichtelijk te maken welke kosten afgewenteld worden op de toekomst." Fransjan de Waard hoopt op meer betrokkenheid vanuit de consumenten. "De weerstand tegen anders produceren zit bij partijen met de grote, andere belangen. Het zou bijvoorbeeld een geweldig onderwerp zijn voor de Consumentenbond, dus die heb ik laatst gebeld, maar dat lijkt me nog een lange weg..."

John Arink denkt dat er veel van afhangt hoe de samenleving reageert op berichten over uitputting van de Nederlandse bodems en welke ernstige gevolgen dat heeft. Hij put hoop uit het lot dat ook het roken is beschoren. "Ik rookte zelf als een ketter. Nu ben ik blij toe dat ik ervan af ben. Zo kan het ook gaan met andere zaken die schadelijk voor ons zijn. Laten we de bodemproblematiek koppelen aan gezondheid, dat kan voor mensen een *eye opener* zijn."

En laten we de mbo'ers die als loonwerkers op de trekker zitten niet vergeten, voegt Gera van Os toe. "Zij moeten tegen een boer kunnen zeggen: als je land zo nat is, dan ga ik er niet op want dat verpest je bodem voor de komende tien jaar!"

"Zij moeten tegen een boer kunnen zeggen: als je land zo nat is, dan ga ik er niet op want dat verpest je bodem voor de komende tien jaar!"

ADVIES VAN 4 OPINIELEIDERS

Laat je omarmen!

De tien initiatieven onder het programma 'Tweede Natuur' kunnen rekenen op veel enthousiasme van de buitenwereld. Toch gaat verder opschalen niet vanzelf. Wat is er nodig om hun impact te vergroten? Vier mensen die 'gepakt en gemazeld' zijn in de wereld van onderzoek, bestuur en natuur hebben adviezen voor alle betrokken partijen.

ADVIES 1

Wees geduldig over je invloed op het systeem

Zachtjes of hard, de groene maatschappelijke initiatieven schudden aan de bestaande systemen, zoals die van de gangbare landbouw of de nog amper op preventie gerichte gezondheidszorg. En de interesse voor de maatschappelijke waarde van natuur begint in die sectoren te groeien, merken alle initiatieven. Maar is dat serieus of toch vooral window dressing?

Mary Fiers is directeur van het Groen Ontwikkelingsfonds Brabant en werkt aan de realisatie van een robuust natuurnetwerk in Brabant. "Als ik met het onderwerp natuur bij bedrijven aanklop, kom ik vaak terecht op de marketingafdeling; natuur zit nog niet in de genen van de directies. Die zijn vooral money driven, maar zij kunnen zich steeds minder verschuilen." Ze houdt de initiatieven voor niet te verwachten dat instituties de voedingsbodem vormen voor vernieuwing. "De mens zoekt zekerheid en laat moeilijk oude dingen los, zo zitten we nou eenmaal in elkaar. Daarom loop je bij instituties aan tegen allerlei regels, waardoor er van alles niet kan. Realiseer je dat de weg van verandering altijd loopt via individuele mensen en via netwerken van mensen. Richt je daar dus op."

Keimpe Wieringa, programmadirecteur bij het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), wil de initiatieven en hun omgeving een hart onder de riem steken. "De transitie naar meer natuurinclusief denken is nog pril. Daar horen frustraties bij, maar laat je als voorlopers niet ontmoedigen! Kijk naar andere transities, zoals die van het verduurzamen van de handelsketen van koffie en chocola. Dat proces duurde 30 jaar, maar in die ketens is duurzaamheid nu het nieuwe normaal. Bedrijven die er niet aan mee doen, worden gecorrigeerd."

ADVIES 2

Anderen bepalen je succes, dus laat je omarmen!

De concepten van de initiatieven deugen en ze worden met enthousiasme begroet. Maar hoe kan hun gedachtegoed méér gangbaar worden

in Nederland? Chris Kalden, oud-directeur van SBB en de aanjager van de Ecologische Hoofdstructuur als toenmalig DG van het ministerie van LNV, raadt de initiatieven aan heel goed te kijken waar de interesse van andere partijen zit. "Het lukt alleen om meer impact te krijgen als je weet aan te haken op de waarden die je deelt met andere partijen. Zij moeten jouw initiatief zien zitten. Het beeld dat andere partijen hebben bij 'natuur' is soms zo verschillend van je eigen beeld, dat je derden nodig hebt om überhaupt binnen te komen." Zijn advies is om na te gaan hoe het initiatief past in de context, wat het kan betekenen voor anderen. "Vind elkaar rond het gedeeld probleem of belang. En laat je omarmen door die anderen, en kijk of die anderen jouw verhaal willen vertellen."

ADVIES 3

Verbind initiatieven met het lokale niveau

Frank van Bussel, directeur van de Koninklijke Nederlandse Heidemaatschappij (KNHM), kijkt vanuit zijn ervaringen met burgerinitiatieven in het sociale domein naar de natuursector. Hij verbaast zich erover hoe dominant de overheid daarin is, en hoe sterk de groene organisaties zelf geïnstitutionaliseerd zijn. Er lijkt ook weinig aanleiding te zijn om dat te veranderen, ziet hij, maar dan loopt de sector ook veel maatschappelijke energie en ondernemerschap mis. "Bedenk eens wat je zou doen als de overheid er helemaal niet zou zijn," nodigt hij de initiatieven uit.

Hij roept ook op om meer verbindingen te maken op het lokale niveau, door mensen te betrekken uit de omgeving waar je bezig bent. "Weet het lokale tuincentrum, dat tuinen meer 'levend' wil maken, bijvoorbeeld wat er nog meer speelt bij bewoners in het dorp of de wijk? We willen dat natuur in de harten van mensen komt en dat lukt vooral als mensen zich verantwoordelijkheid voelen voor de natuur in hun eigen buurt. De weg daarnaar toe verloopt op verschillende manieren, de ene lokale groep doet het heel anders dan de ander. Dat vinden we lastig om mee om te gaan. Maar faciliteer ook die andere routes, vertrouw erop dat het goed uit kan pakken. Het betrekken van lokale groepen geeft misschien meer

gedoe, maar mijn ervaring is dat je veel energie aanboort."

ADVIES 4

Denk niet te veel in risico's

Veel initiatieven overstijgen de bestaande sectorale kaders waarin veel overheden gewend zijn te werken. Die overheid is nog onvoldoende ingericht op de manier waarop initiatieven opereren, constateert Mary Fiers. "Neem het voorbeeld van het voedselbos. Gemeenten en provincies kunnen dat niet goed regelen omdat het fenomeen voedselbos niet in een bestaand hokje past. Je ziet dat vaker: bij nieuw beleid, zoals de wens om natuur meer te vermaatschappijken, ontbreekt nog een strategie voor de uitvoering. En dan gaat alles door zoals het ging." Keimpe Wieringa ziet ook verwarring bij overheden hoe ze de initiatieven moeten beoordelen: op hun bijdrage aan verhoging van biodiversiteit of aan de vergroting van het maatschappelijk draagvlak voor natuur? Wat is dan je reden om bij te dragen aan verdere opschaling? Dat antwoord is er nog niet." Mary Fiers roept overheden in elk geval op om nieuwe dingen gewoon uit te proberen. "Denk niet te veel in risico's, maar geef initiatieven een kans."

ADVIES 5

Leer van elkaar

Keimpe Wieringa wil alle spelers rond de initiatieven oproepen om vooral te leren van elkaars ervaringen. "De initiatieven bevinden zich in verschillende fasen. Sommige zitten nog in een verkennende fase, andere zijn al veel verder. Dat maakt het juist interessant om ervaringen te delen. Maak van al deze initiatieven dus een lerend netwerk, een community of practice. Via zo'n lerend netwerk weet je elkaar ook goed te vinden en kun je kijken of er nieuwe coalities te maken zijn. Ik denk namelijk dat er nog veel mooie kruisbestuivingen te maken zijn!"

Mary Fiers
Directeur Groen
Ontwikkelingsfonds Brabant

Frank van Bussel
Directeur Koninklijke Nederlandse
Heidemaatschappij (KNHM)

Chris Kalden
Oud-directeur SBB en
oud-DG ministerie LNV

Keimpe Wieringa
Programma-directeur Planbureau
voor de Leefomgeving

Literatuur

- Dam, R.I. van, T.J.M. Mattijssen, J. Vader, A.E. Buijs & J.L.M. Donders (2016). *De betekenis van groene zelfgovernance. Analyse van verschillende vormen van dynamiek in de praktijk. Wetenschappelijke Onderzoekstaken*. Natuur & Milieu, Wageningen UR.
- Geels, F.W. (2011). The multi-level perspective on sustainability transitions: Responses to seven criticisms. In: *Environmental Innovation and Societal Transitions* 1:24-40.
- Geels, F.W., Schot, J. (2007). Typology of sociotechnical transition pathways. In: *Research Policy* 36:399-417.
- Heijden J. van der, R. van Noortwijk en I.E. Salverda (2016). *Een nieuwe pijler onder de democratie. Kijken door de bril van bewonersinitiatieven naar democratische waarden*.
- Hoeven, D. van der en H. Horsten (2010). *Verbreden, verdiepen en opschalen*. KSI, Amsterdam.
- Loorbach, D. (2010). Transition management for sustainable development: A prescriptive, complexity-based governance framework. In: *Governance* 23:161-183.
- Overbeek, G. en I.E. Salverda (2013). *De energieke overheid. Visies op netwerkend samenwerken voor een groene en veerkrachtige economie*. LEI, Wageningen UR.
- Planbureau voor de Leefomgeving (2012). *Natuurverkenning 2010-2040. Visies op de ontwikkeling van natuur en landschap*.
- Planbureau voor de Leefomgeving (2017). *Lerende evaluatie van het Natuurpact. Naar nieuwe verbindingen tussen natuur, beleid en samenleving*.
- Ploeg, P. van der, V. Vintges, M. Vischers, T. de La Court (2015). *Verbreden, verdiepen en versterken*. Gelders Energieakkoord. Alliander, Gelderse Milieu Federatie en Klimaatverbond Nederland.
- Poppe, K.J., Termeer, C., Slingerland, M. (2009). *Transitions towards sustainable agriculture and food chains in peri-urban areas*. Wageningen Academic Publishers, Wageningen.
- Rip, A., & Kemp, R. (1998). Technological change. In: Rayner, S., Malone, E. (eds.), *Human Choices and Climate Change 2*. Battelle, Columbus, Ohio, pp. 327-399.
- Rotmans, J. (2003). *Transitiemanagement, sleutel voor een duurzame samenleving*. Van Gorcum, Assen.
- Rotmans, J., Kemp, R., Van Asselt, M. (2001). More evolution than revolution: Transition management in public policy. In: *Foresight* 3:15-31.
- Rotmans, J. (2012). *In het oog van de orkaan. Nederland in transitie*.
- Steen, M. van der, F.G. Boonstra, R. Arnouts, J. Scherpenisse en I. de Jong (2016). *De volgende stap. Sturen met maatschappelijke energie in het natuurdomein*. Den Haag: NSOB en Wageningen Environmental Research.
- Seyfang, G., Haxeltine, A., Hargreaves, T., Longhurst, N. (2010). *Energy and communities in transition -Towards a new research agenda on agency and civil society in sustainability transitions*. Working Paper. Centre for Social and Economic Research on the Global Environment, pp. 1-21.
- Twist, M. van, N. Chin-A-Fat, J. Scherpenisse en M. Van der Steen (2015). *In cirkels sturen? Reflecties over de transitie van een lineaire naar een circulaire economie*. Den Haag: NSOB.

colofon

'PIONIEREN 3, De impact van innovatieve maatschappelijke initiatieven op een natuur-inclusieve samenleving' is een uitgave van Wageningen Environmental Research (onderdeel van Wageningen UR) in het kader van het Leernetwerk Samenspel burgerinitiatieven en overheden in het groene domein.
Contactpersoon: Iri Salverda, irini.salverda@wur.nl

Het Leernetwerk Samenspel burgerinitiatieven en overheden in het groene domein wordt mogelijk gemaakt door het ministerie van Economische Zaken (in het kader van de Maatschappelijke Vernieuwingsagenda 'Tweede Natuur').

Meer informatie vindt u op www.wageningenur.nl/leernetwerk

Reflectieartikelen: Iri Salverda, Rosalie van Dam en Marcel Pleijte, Wageningen Environmental Research (onderdeel van Wageningen UR)

Redactie: Iri Salverda en Jeroen Kruit, Wageningen Environmental Research

Portretartikelen: Communicatiebureau de Lynx: Florian Kuijper, Miranda Koffijberg

Fotografie: Zie vermelding bij de artikelen, anders rechtenvrij.

Vormgeving: Luc Dinnissen, studio ds

Drukwerk: Printrendement

Oplage: 400 stuks

Wij hebben ons best gedaan om alle fotografen toestemming voor publicatie te vragen. Mocht dat niet gelukt zijn, kunt u contact met ons opnemen via info@studiods.nl.

Oktober 2017

Ministerie van Economische Zaken

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

